Матерям,

що загинули голодною смертю

на Україні в роках 1932—1933

Книга про народження Марії

I

Коли не рахувати останніх трьох, то Марія зустріла й провела двадцять шість тисяч двісті п'ятдесят вісім днів. Стільки разів сходило для неї сонце, стільки разів переживала насолоду буття, стільки разів бачила або відчувала небо, запах сонячного тепла й землі.

Тих пару днів, що прожила з заплющеними очима по народженню, не входять у рахунок. Це не значить, що вона не бачила неба й землі. Вона вже чула їх, бо була єством, яке ворушилося, чуло голод і голосно про це нагадувало. Коли ж її тепла і радісна мати селянка Оксана виймала з довгої пазухи груди, Марія здалека відчувала їх, моргала усточками й намагалася продерти свої майбутні оченята. Оксана, розуміється, допомагала їй, прикладаючи груди до того місця, яке пізніше звалося устами, й дві ніжні теплі рожеві пелюсточки дружно обнімали їх.

Прорвалося і полилося молоко. Оксана, з Марією у пелені, сиділа трохи нахилившись, лівою рукою притримувала крихітну людинку, правою допомагала грудям виконувати їх призначення. Голова її похилена направо, очі спущені й закриті довгими повіками, а уста стулені у легку й прозору усмішку.

Оксана з побожним здивуванням подивляла свою першу мрію, яка ось — дивіться, жива репетлива дійсність, і ім'я їй Марія. У неї личко справжнє, рожевеньке, з білим мачком на крихітному носику й червоними плямками на щічках. У неї будуть оченята. Так. Будуть оченята, і вони бачитимуть. У неї чоло, а за ним хорониться брунька розуму, яка от-от розів'ється, розцвіте й пізнає добро і зло.

З нутра рветься й затримується на половині зітхання радості і разом остраху, що груди їй ще не досить прибули.

Але боятися зовсім не було причини. Груди їй, повірте, вже давно прибули. Вони повні, набряклі, задавакуваті. Коли пелюстки Маріїних уст торкалися їх ягідок, вони проривалися джерелом молока, і Марія пила з насолодою та щирим завзяттям, властивим справжньому борцеві за існування.

В її жили вливалися нові червоно-бадьорі частинки життя, яке з неймовірною майстерністю будувало клітинки, розтинало їх, ліпило чудесні вибагливі форми вінця творіння. Творилися великі таємниці, і першою з них було прозріння очей і пізнання сонячного світла.

Була весна, цвіли дерева, кричали птахи, і парувала пітна чорна земля.

Пізніше щодня сходило сонце і щодня заходило. Цвіт опадав, сіявся легким пухом, торкався землі й стлівав. На гілках зав'язувалися зелепухи, обтрушували ознаки зародження, більшали і квапилися дозріти.

Сонце весь час працювало. Засилало зливу, наганяло пелехаті хмари, бризкало, грюкотіло та ставило від краю до краю семибарвну веселку. Зелений лист тоді обтяжений

прозорими краплями, китяхи недоспілих яблук оздоблені рубінами, топазами, аметистами. Похилені лани пшениці зводять спини, ніби ченці по довгій молитві."

Земля повертає боки. Вишні, черешні набули властивих барв, барв крові та сонячного променя. Вони прозорі хрустально. Яблука, сливи й виноград налилися соками і також прозорі. Пити й п'яніти хочеться. Ліси загорілись пожежею, горіли не стліваючи. Полум'яні язики відривалися від гілок, поволі спадали до землі й кричали під ногами.

А після озивалася північ. Великий Віз скочувався далеко вниз, зорі чітко хрусталіли на сталевому небозводі. Курчилася сердитим кулаком земля і натягала м'яку білу рукавицю.

Маленька Марія йшла вже з життям. Не раз прокинеться від сну, нап'ється з материного лона пахучого напою і наповняється радістю... Белькоче, піднімає до самого носа ноженята, завзято пацає ними, розчепірює ледь помітні пальченята, а руками ловить щось настирливе перед очима. Стільки праці, простору. Таке чудесне й смачне молоко!..

II

І так Марії пішов шостий рік. Її голівка вкрилася чорними м'якими кучерями, оченята горіли кусниками полірованого антрациту. Батька кликала татом, матір — мамою. Любила це робити безупинно. Але мати її в той час застудилася й дістала страшну хворобу. Кашляла, хапалася за груди. Ті пишні, колись повні молока груди зів'яли тепер і висохли.

Батько працював у каменоломнях. Тоді починали будувати будинки з каменю, і батько не вилазив зі скали. Він мав велику бороду і вуса. Прийде ввечері натомлений додому, скине мокре

взуття, сяде коло столу і жує кусень хліба або бараболю "з мундирами". Марія одразу коло нього.

— Тату!..

— А що, доню?

— Мозна до вас на луці?..

—Ну, ходи, ходи...

Вмоститься "на луці" і що ж?.. Отак сидіти спокійно і слухати, як тато дихає, дивиться, як поволі жує, як ворушиться його борода і моргають вуса. О ні! Нащо ж тоді ті вуса і та борода такі великі й такі м'які? Так і

просяться запустити у них рученята і потягати як слід. І Марія береться за свою працю. Що їй до того, що тато втомлений? Він крутить головою ї мовчить, ніби зовсім нічого не зауважує. Сильний тато, добрий тато. Марія горда таким татом, бо такого тата немає на цілому світі.

І одного вечора тато довго не вертався з праці.

— Мамо! Де наш тато так довго?..

— Хіба я знаю, де він так довго. Нема й нема. Він б'є камінь...

Надворі вигуки й гармидер. Мати вибігла й заголосила. Марія зовсім не знала, чого мати вибігла й заголосила. Відчинилися двері, й до хати купою ринули засипані кам'яним

порохом, у замерзлих постолах та чоботях люди. Вони двигали щось, внесли досередини і поклали на лаві.

Марії робиться страшно, і вона починає плакати. Забилася в кут на запічку, ніхто на неї не зважає, горнеться до стіни. Мама стає на коліна коло лави і так голосить, аж моторошно. А скрізь повно чужих людей. І на лавах, і за столом, і в запічку. У сінях також тиснуться та гармидерять люди. Батька зовсім не видно.

І так тривало два дні. Марія була залякана, гукала тата і дуже хотіла їсти. Чому сьогодні за неї так забули, а мати, коли помітить її, замість дати їсти, схопить на руки, заливається слізьми і так горне до сухих грудей, що Марії аж боляче.

На другий день чужі люди десь віднесли тата й не принесли назад. Увечері їли, пили й були навіть веселі. На ніч з мамою лишилася одна тітка Катерина, а решта розійшлися.

Минає день, два.

— Мамо! Де наш тато?.. Куди його віднесли? Тату!.. Тату!..

— Ох, дитино моя кохана, ох ти, моя сирітко!..—

горне, притискає до себе Марію.— Нема вже, дитино, тата... Забив його камінь...

— Камінь? А де тато?

— Нема. Засипали землею.— Оксана втирає сльози.

— Засипали землею... Татові буде тязко. Правда, йому буде тязко?

— Ах, дитино, дитино! Йому було скрізь тяжко. Може, там буде легше...

— А цого з ви плацете?

— Ні, ні, дитино. Я вже не плачу. Це, дитино... Це так собі... Я вже не плачу.

Оксана пестить, горне до лона, цілує Марію. Очі залиті сльозами, у грудях тягарі.

За два місяці після цього випадку лягла вона на постіль і більше не звелася. Приходила тітка або сусідка, топила в печі, варила теплу страву, годувала Марію, мила її та проказувала "отченаша".

Мати лежала на постелі, не говорила, не плакала. Очі великі, випнуті. Ніс тонкий, гострий, обличчя жовте. Марія чула щось невимовно жорстоке, бігала по лавицях, по запічку, не знаходячи місця.

І прийшла одна ніч, коли Марію забрали з хати, де лежала Оксана, й перенесли до сусідів. З нею спала тітка Катерина. Марія заснула. Опівночі раптом прокинулася і почала невтішно плакати.

— Ой мамо! Ой мамо, мамо!..— безупинно кликала дитина.

— Цить, дитино. Цить, люба. Мати зараз прийдуть. Вони вийшли, але зараз вернуться. Засни, дитино, засни...

Марія хлипала:

— Ма-мо! Де ма-ма?.. Де з ма-ма?

Тітка Катерина не дасть ради. Марія простягає перед собою руки і тільки кличе маму. А вдень знов у хаті повно люду, знов Марія перелякана й голодна

у запічку. На довгому столі, вся в білому, обтикана свічками, лежить мати. Марія боїться плакати. Мати сплять. Чого мати так довго сплять на с'толі і нащо горять свічки? У них щільно заплющені очі, міцно затиснуті тонкі уста і зовсім жовті лиця.

III

Минуло багато днів. Кожного з них Марія кликала й чекала маму, але сходило сонце, Марія лягала спати, вставала — нема й нема. Поволі почала забувати. Жила у тітки Катерини. Де ж подінеться сирота? Забрала, і спочатку нічого було. Добра, лагідна. Але ж не може людина вічно бути доброю і лагідною, а ще коли маєш п'ятеро крикливих ротів. Всі хочуть обов'язково щодня їсти, треба тому чоботята, тому штаненята, те ногу розбило, того напав коклюш. Дядько Тить кошлає велику свою чуприну.

— Ай-яй-яй-яй! Що я з ними буду робити? Заїдять!.. — Бігає, рве, де може, латає діри, запихає роти... І тоді Марія відчула своє сирітство.

Чорні м'якенькі її кучері довго не милися і збилися у твердий ковтун. У них завелися пасожери, які гризли й мучили Марію. Дівча дерло на собі шкуру, поробилися гнійливі струпи. Кругла голівка обліпилася огидними ковтунами, на плечах висить брудна полатана сорочина їсти? Що могла їсти Марія? Їла шматок чорного сухого хліба, їла недоспілу овоч, їла бараболі, ті

самі черстві, водяні, як варилися для веприка і курей. Мала великий набубнявілий животик.

По рокові мусила Марія вже щось робити. Не буде ж вона даремно їсти хліб. Скажіть, люди добрі, хто б вам кормив даремно сироту? Марія, слава Богу, не сліпа і не крива. Розженеться — як вітер, земля дуднить. Закричить — на другому селі чути. Голосок, бодай їй добро було...

Ціле літо пасла на вигоні гуси. Вставала рано з сонцем, брала у пелену шматок сухого хліба і гнала зграю на річку. Ноженята чорні, порепані, з попідбива— ними пальцями. Ступає обережно по верстві куряви дороги, після — по росі. Роса розмочує репини, захо— дить бруд і роз'їдає їх. Чути гострий біль, виступає чорна густа кров.

Але Марія не зважає на це. Не має часу зважати. Он гуска полізла через бгіж у чужий город. Біжи, Маріє, скоріше за нею, бо вийде з батогом господар, то побачиш. Як мазне по босих ногах, присядеш на місці. До того на вигоні повно таких само Марій, Микол, Гнатів. Треба гасати, грати у свинки, колдовку. Треба потрапити, як і всі, хоч вони ж не Марія — печеричка, курочка підмочена. Дмитро Чорноокий, злий і крикли— вий хлопчисько, б'ється й прозивається. Марія мов— чить, часом заплаче і не знає, що вперед, сльози чи носа підтирати. Грають колдовку, і Дмитро ніколи не візьме Марії "колдувати". Все інших, все не Марію. Прикро й боляче, інші: "Чекай, чекай! Як скажу мамі — побачиш!.." Марія ж не каже чекай, чекай. Що з того? Піде над річку, порюмсає — і знову добре. Знов біжить і верещить. Знову гурт, знов Марія добивається своїх прав. Порепані ноженята тупотять, голос на друге село чути.

У дев'ять років Марія почала самостійно жити. Пішла у найми до Мартина Заруби. Господар поряд— ний. Марію мили, чесали, відкормлювали. За це пасла літом дванадцятеро

худоби, зимою носила воду, підстеляла в хлівах, помагала прясти вовну, клоччя, пряла на мішки вал і мотала клубки.

Марія швидко росла. На дванадцятій весні відчула дівочий сором і при зустрічі з хлопцями опускала на очі довгі чорні вії. Дивляться, задивляються, і кожний:

"О, це буде дівка!.."

І з Марії стала — о, дівка! Не скінчилося п'ятнадцять, як почали за нею оглядатися та стригти очима. На вечірні коло монастиря то один, то другий підшивається, але вона заб'ється між дівчат — і доберись до неї. Грицько з Діброви, Аникій Балаба, Гнат Кухарчук... Ах, куди вже тому Гнатові в такому перебої!.. "Цур тобі, Прудивусе, які в тебе руді вуса",— підспівували йому. Низького зросту і на праву ногу все-— два з половиною! два з половиною! — виробляв. Ще малим хлопцем цюкнув сокирою в чашку коліна, нога зігнулася і так зрослася. Та чи ж він винен, що і йому подобається Марія? А Марія навіть не помічала його, хіба що дівчата часом натякали.

Мартин Заруба мав дві господарки. У селі й на хуторі. На хуторі господарив сам, у селі стара мати Домаха заправляла. Любила стара Марію, але дівчина воліла хутір від села. І просторо сігівові. Голосом покотиш — і розійдеться по всіх полях. І менше також скалозубів... Вишкірить оті білі і хі-хі!.. Соромся, парубче. Он люди, сонце дивляться!.. А прийдуть тобі жнива, не до скалозубів... Спини не маєш часу розігнути. Мартин, знаєте ж?.. Господар. Такі не марнують часу...

Та що Марії праця? Жне, в'яже за косарями і, мов дзвінок, гомонить. Виграють оті чорнезні, оті без— донні... Гляне — опалить... А щоки повні, округлі, з ямочками. Кучері чорним полум'ям горять. Карти— на — невгомонна, співоча картина.

Вечори хутірські, коли сонце остаточно згасне,лунко стає і, коли співаєш, голос в'ється і обнімається з зорями. Марія підніме високі груди й виведе— Дзвенить, дзвенить її моторна, запашна пісня, носить— ся над полями, чайкою в'ється, розсипається лунами дзвонотонними...

Ех, Маріє! Ех, ти, ти!.. Не все Марія співає. Часом зіпреться щось під горлом, збереться жаль, і ллються вони — дівочі, рясні й гарячі... Але не тому Марія плаче, що сирота. Ні, Марія не тому плаче. Марія плаче, коли на широкому світі тісно стає, а душа вимагає простору. Сини й дочки Мартина по школах розуму набираються. А де ж набратися його Марії? У них голови великі, і Роман знає навіть, чого гримить і звідки береться веселка... Книг у них... Господи, скільки у них тих книг! Навезуть нових пісень, гітара бренькає, і пісня тиха така, несмілива, не Маріїна пісня. Куди їй до Маріїної. Марія не мимрить, а співає. Роман намуштрував, і, каже, просто соло виходить. Гримить пісня, плаче пісня, сміється пісня!..

Одної неділі у книгу заслухалася. Товста книга і жалісна. Написали бозна про якого мурина, якого били. Ах, коли б про своє, про власне розповісти. Коли б розказати думи свої. Слухає товсту книгу, плаче, витирає мокрі очі і просить ще. Цікаво ще. Далі хай книга говорить. Книга не скупить слів, досить вкладе— но у неї смутку.

— Нічого, Романе, не вийде. Можеш Марії не займати. Ганьбу мені наведеш. Не вводь у гріх сироти,— говорив Романові Мартин. Та говорив дарма.

Марія й не думала дивитись на Романа. Парубків з усіх сіл находило. Посміється, пожартує, а вийдеш до нього в садок?

А хіба вона знає...

Хто ж тоді знає?

Не знає хто.

Ти кпиш, Маріє.

Ха-ха-ха! Моє не в лад, то я зі своїм назад. Не ходи й не мороч голови. "В мене миші лихі, в мене миші лихі, цур тобі й пек!"

Ну ти й чортова личина, Маріє! Попадешся ти мені...

Марія круть — і зникла. Краще бігти за хмарою, ніж за нею.

У Мартина Заруби десять корів, ялівняк, безрогі. У Мартина шестеро не стаєнних, а робочих коней. Цілий рік дві наймички ледве вправлялися. На подвір'ї наймити. На жнива наймав окрему силу. Поле широке, вироблене. Земля чорна, пшениця, хміль, буряк жене без гною. Сад розлігся, пасіка гуде. Восени клуні тріщали від збіжжя. Навколо скирти пшениці та. вівса. Сад сипне яблуками, сливами. Льохи повні, засіки повні, обори повні. Де ще порожнє місце? Давай його сюди!..

На Другу Пречисту свято й гульня. З'являється гармонія, чарка і славетна ковбаса. Пахуча, смажена з цибулькою, ще й приперчена. Лигнув чарчину, очі полізли рогом, а закуски і душі, і тілові є. Червоніють щічки, ноги легшають і все підтупують, мов баскі коні. Білявий, стрункий Корній різне на гармонії — хоч-нехоч, а не моли й не проси, рветься сама присядка і шапка летить кандибобером з потилиці. Чортів Корній. Вус у нього засівається. Кучер на двадцять п'ять. Закрутив і має бісом на брови шовкові та карії очі. Марія витанцьовує, витупує. Дрібно-дрібно снують ноженята. Корній також у Мартина поденне

тягнув, "возив копи, по три копи копаком", як сам хвалився Марії.

Дні, дні, дні... Марія йде, співає, працює, спить. Сниться їй сон. У праці зраджують руки, очі тратять уважність. Еге-ге, Маріє! Чуй-но, дівчино чорнява, що то з тобою сталося? Не червоній і не спускай повік.

Спала ти, Маріє, минулої ночі? Добре спала? Чому ти, дівчино, не спала? Втомилася ж, руки щеміли, у спині стояли кілки... Чого ж ти так довго оберталася з боку на бік, чого ходила пити воду, чого хрестилася й виходила під ясні зорі, ступала по осінній росі гарячими ногами?

Мовчиш, Маріє?

Променистого вечора те сталося. Марія тягне з колодязя воду. Колодязь глибокий, двадцять п'ять сягів. Витягає відро за відром, наливає корита, бо прийде з паші худоба — треба пійла. Натягнула, поналивала і до хати. Затарабанив з гори драбинястий віз, і з-за саду виїхав Корній. Біліють зуби на загорілому лиці, розвівається вітром кучер. Коні прудко розігналися, а він стоячи їде, кашкет набакир, у руках віжки.

Властиво, Марія не потребує так одразу бігти до хати. їй же треба ще одно відро води. От, дійсно, була б забула. Загачила відро і пускає униз. Ах, які незграбні руки. Не витримують, чи що? Тремтять, мов навіжені. Корній, їй-богу, вже під'їхав.

— Тпру! — і віжки натягнулися струнами. Марія пручається з відром.

— Напоїш коні, Маріє?

— Купиш коралі — напою!..

— Ти й сама як коралина.

— Смійся, Матвійку, дам копійку.

— Ех, Маріє, як скочу з воза! Не дрочи!..

— То що? Поможеш витягнути відро? Вже ось і сама витягнула.

— Маріє, не жартуй, бо, хрестосвятий, поцілую.

— Ха-ха-хаї

— Ах, ти!.. — плиг — і коло неї. Обхопив, обняв, перегнув через цебрини і впився в червоні соковиті. Янчала, гнулася лозою, умлівала. Тверда рука не пустила перекинутися і полетіти вниз, а Марія забула, що над колодязем. Глибоко ж там.

— Так маєш! — поставив на ноги і сміється. Опритомніла, глянула навколо. Інший світ, не той. Велетенське сонце саме сідало.

— Ах, що ти, Корнію, наробив?.. А коли б ми впали в колодязь, коли б побачили?..

Зуби, сині очі і кучер регочуть:

— Викупалися б, Маріє! Хай, кому мило, дивиться. А підеш в суботу на вечірню?

— З тобою? Свят, свят, свят! Схаменися!

— А все-таки підеш?

— Завше ходила, то й тепер піду. Корній сам напоїв коні.

IV

У суботу, коли сонце досягає славетного вечірнього пруга, поволі бамкає великий монастирський дзвін. Старе розлоге село заборсалося в садах, гаях, ярах. За селом розлогі поля, синіє ліс, летять птахами хмаринки і хмаринками птахи. Сонячний промінь стриже по верхах тополь, височезних дубів, чіпляється золоченого хреста монастирської дзвіниці.

Бамм!.. Бамм-м!.. Бамм-м!..— далеко й широко хвилюється і розливається навкруги. По полях, садах ворушиться працьовитий люд і слухає: бамм!.. бамм!.. бамм!..

Марія ще в полі "посіває". Мартин сіє пшеницю, а Марія ходить коло нього і тикає у рихлу землю "ляшки". Хвилі дзвону долетіли й сюди. Мартин зупинився, зняв заялозений кашкет і тричі поклав на себе широкий хрест. Марія хреститься також, і в її очах миттю з'являється образ з білими на загорілому лиці зубами, синіми очима й русявим кучером.

Глянула на недосіяне поле. Боже, та де ще межа! А недосіяне не можна кидати. М'яка рілля просить зерна. Завтра ж "день сідмий Господу Богу твоєму..." Земля не буде чекати, гріх заставляти чекати її. Ось досіємо — й тоді на вечірню...

Поволі, широко ступає Мартин і чавунною жменею розсипає бурштинове зерно. Сиплеться і шарудить. Земля ласкаво приймає його і вже готує соки й пахощі будучого хліба.

— Ти, Маріє, так не спіши,— каже Мартин. — Не поспію ж я. Не можна так на галай-балай. Зерно мусить рівно лягти.

Марія зменшує ходу. Босі ноги глибоко грузнуть у ріллю. За сіячами коні з боронами йдуть, заволочують зерно. Мартин рівно, як машина, йде, не квапиться, сипле й сипле. Легкий, ледь помітний вітрець підносить зерна і кладе на ріллю. Доходять до дороги, повертають назад напорожньо і зачинають новий посів.

А сонце зовсім западає. Ось сповзло до довгої, ніби двосічний меч, хмаринки, облило її пурпуром і золотом. Марія дивиться на сонце і благає його: "Сонце любе! Не спіши так, зачекай! Зачепися он там на дубі і посидь, відпочинь..."

На полях западає передвечірня тиша. Голоси стають звучніші. Долиною по куряній дорозі вертають з піль селяни. Все квапиться до села. Чути пісню, стукіт коліс, хльоскання батога.

— Добрий вечір, дядьку Мартинеї А Бог на поміч!..— гукають Мартинові здалека. — Додому, додому час!..

Мартин зупиняється, обтирає шорсткою правицею чоло.

— Дай-бо здоровля! Спасибі! Ось досію. Ще з корець вийде — і кінець!..

"Ах, корець, корець! — думає Марія.— Коли вже він скінчиться той корець!.."

І сонце погрузло. Швидко поглибшується смеркан— ня. Останній посів скінчився. Мартин витирає чоло і витрясає решти зерна з мішка. Марія бігає і метушиться. Витрясає міхи, складає

їх, чіпляє до орчиків шлеї. Підходять спітнілі коні. Скорше, скорше! Кидається і помагає випрягати, вкладає на віз борони.

Сідаючи на віз, Мартин зауважив:

— Ти, Маріє, сьогодні ніби до шлюбу квапишся!..

Марія мовчить. Слава Богу, що їдемо. Дома у неї ще тисяча діл, але вона раз-два й полагодить. Біжить, рве і по короткому часі, вимита, вичепурена, у найновішій шелестючій спідниці, з хустинкою в руці наспотикача біжить Марія на вечірню.

Село не близько. Добра година ходи. Марія не йде, Марія летить. Дзвін вже давно замовк. Там тих парубків і дівчат. Там їх зібралося. У церкві ченці "Світе тихий" співають, а навколо церкви під розлоги— ми каштанами моляться веселі люди на ясні очі й чорні брови.

По вечірні Марія не вертається на хутір. Піде в село до тітки Домахи, а завтра знов до церкви, а тоді можна й на хутір назад.

Прибігла. Навколо церкви кружляють пари. Широкі церковні вікна ледве освічені. Марія на всі боки озирається. Увійшла до церкви, купила за копійку свічечку і сама понесла перед вівтар до Матері Божої. Тут ясно і сильно пахне воском. Густо натикані на свічнику свічі горять рівно й лагідно. Сяють срібні ризи і усмішка Богоматері. Марія тремтячою (може, там дивиться хто) рукою ставить свічку, швидко хреститься і розчервоніла вертається назад.

Стала з лівого боку і, як голубка, роздивляється на всі боки. Надто тут спокійно, надто радісно. Цілий тиждень тяжкої праці, і, вирвавшись сюди, полегшено зітхається, і уста шепочуть тріпотливу молитву.

До кінця вечірні не достояла. Яка порядна дівчина достоїть до кінця вечірні? Вже ж відмолилася, вже ж відхрестилася. На криласах перегукуються ірмоса— ми, і Марія не може далі. Он стоїть Корнієва сусідка Палажка. Марія кивнула їй, і обидві вийшли.

На сходах Корній. Сходи піднімаються і опускають— ся. Камінь розхвилювався, стіни не встоять на місці. Марія квапиться у тінь, бо тут зрадливий ліхтар видасть очі і барви лиця. Налилася, мов ягода.

Корній без шапки. Тримає її в руці.

— Вже помолилася?..

— Думаєш, як ти. Тільки за дівками ганяєш... Навіть, мабуть, лоба не перехрестив.

— Сто разів охрестав. Двічі у церкві був. Йшов утретє. Обганяв усі закутки, усі сади, усі перелази обдивився...

— А це ж чого так розгонився?

— Чого й чого. Все знатимете, скоро постарієтесь. Можна з вами?

— А хто ж буде далі гасати по закутках і перелазах?

— Вже не треба...

— Ха-ха-ха!..

Марія не йде, а пливе. Гаряча долоня торкнулася її руки. В очах рожевий туман, у вухах "Світе тихий", шелест спадаючого сухого листка...

— Чого ти, Маріє, замовкла? Кажи, оповідай!.. Які хлопці, які чародії очарували тебе?.. І ти, Корнію, не той зробився. Хмара на тебе звалилася, чи що?..

— Мовчи, Палажко. Йдім так тихо і слухаймо. Слухай, як гарно у церкві виспівують. Чуєш?

Йдуть рівно, поволі. З'являється з туману завіса, згортається, розгортається, виринають сходи, ступа— ють на них, підносяться вище й вище, спів лагідний, зоряний... Ідуть, ідуть, ідуть...

Широкою, вкритою туманом долиною верталися додому. Мигають ліхтарі, чути гармидер, сміхи. Марію проводить Корній. Обняв її за стан, і вона мовчить. Йдуть, як дорослі, як старі. Йдуть і розважають. Корній оповідає, що про Марію в селі говорять. Цікаво. Говорять, що до неї Гнат Кухарчук збирається свататись. Марія тихо хіхікає. Смішно.

— Ех, як піймаю того вишкварка...

— То що?

— Побачиш... Попадеться він у мої лапи...

— Ну й ти, Корнію, сердитий.

— Переб'ю ребра і другу ногу вирву. Хай не лізе...

Марія хіхотить. Приємно. Дійшли до зарослих ряскою і засипаних опадаючим листом копанок. Тут мочать коноплі, і геть яром чути конопляний запах. Стежки Марії й Корнієві розходяться. Ось і перелаз, гайок, де весною соловейкові тьохи розливаються, а тепер спадає останній лист, тепер тиша, тепер вітер легко гойдає верхи струнких осичок і розчесаних берізок.

Зупиняються і стоять. Рука Маріїна в розпеченій Корнієвій долоні. Марія схилила голову. Корній каже, що заберуть його "в москалі". Він рекрут, і прийняли в матроси. Сім років служби...

Краще б він того не казав. Марія не може стояти. Пригорнув її, і заянчали в поцілунку. Марія зів'яла, і ноги відмовлялися тримати.

— Підеш і забудеш...

— Забуду? Хай грім уб'є мене, коли забуду. Люблю тебе, Маріє... Чуєш?

Марія хоче щось сказати, але перешкоджає биття серця. Що вона почула? Боже, що це вона почула! І це каже Корній, дужий Корній... І не соромиться, і язик вільно йому повернувся.

Марія чує у серці біль. Під горло тиснуться тверді сучки, не встигає їх ковтати, здригнулася, і сльози рясно, рясно посипалися. Корній обняв, пестить, горне, цілує мокрі очі, уста і щоки.

— Любий мій! Любий мій! — палко вишіптує Марія. І горнеться, і лине, хмелиною в'ється навколо нього. Гаряче молоде тіло, серце й душа належали тепер не їй — йому. Клялися не забути, розривалися, сходилися знов, ще цілувалися... Чому, Боже мій, буває така коротка ніч?

V

Поорали, посіяли, зняли яблука й сливи, викопали буряки, бараболі, порубали капусти. Корнія забрали у матроси. Вечорами ховалася Марія від людей і розливала безліч дівочих сліз. Плакали карі очі, марніли з жалю загорілі рожеві щічки. Вийде до колодязя тягнути воду, стане на тому місці, де стояла променистого вечора, і виглядає драбиняка. Не стій, дівчино, й не виглядай. Не зведеш на землю сонця і не здвигнеш гори. Заглядала не раз у глибокий колодязь — чи не знайти там рятунку? Ні, Маріє. Ні. Не там рятунок.

Гнат Кухарчук кульгає на праву ногу, але господар, яких мало. Їх три брати. Працьовиті всі і розумні. Середній минулої весни відділився на хуторі, Гнат лишився зі старшим, Михайлом, і його жінкою Одаркою. Весною цегляну хату заложили, мурували, барвили кути й комин, стріху бляшану дали і розма— лювали на зелено. Дивишся й радієш.

Гнат, наймолодший з братів, майстер на всі руки. Знає столярку. Сам мурував з мулярами, сам вікна, двері, лавиці поробив і помалював їх гнідою барвою.

Коні у Кухарчуків — на цілий куток коні. Випасені, шиї гнуть, як біжать — земля гуде. Всі знали, що як тільки хату скінчать, то Гнат ожениться. Ніяково у старій хаті робити весілля. І хоч Гнат не який там красунь, але дівчата бігали за ним тичбою. Але він не туди дивився. Піде на вечірню і весь час стереже за Марією. Вертається Марія з вечірні, Гнат уже чекає її чи то біля копанок, чи коло перелазу.

Марія гляне, "добривечір" — і далі.

— Чого, Маріє, так квапишся?

— Хіба заборонено?

— Ну, ні... Але... Та постій же.

— За постій гроші платять.

А ось Гнат їй тут дещо приніс. Виймає з кишені пакуночок, а в нім цукорки дорогі, чоколядові в олов'яних папірцях. Ледве чи й бачила Марія такі цукорки. А все в хусточку батистову зав'язане.

— Візьми...— простягує Гнат пакуночок і дивиться на Марію.

Ні, вона цукорків не любить.

То хай візьме і комусь віддасть. Хай віддасть дітям.

Добре. Марія дуже любить дітей. Візьме і віддасть маленьким, але більше не купуй, Гнате.

Те "Гнате" — це дяка. Гнат чує це, і в його твердій душі щось м'ягчає. Гнат обіцяє, що більше не купуватиме цукорків.

Зате ж він не обіцяв, що не купуватиме коралі. Сам ходив до міста, довго вибирав і вибрав такі, що хай спробує Марія відмовитися.

Зобачила й оченята заграли, перлові зубки самі від себе зробили сміх. Але Марія ж не може взяти тих коралів, їй-бо, не може. Ай, Гнате! І не проси, і не моли. Всі будуть знати, сміятимуться.

— Хіба що цей гай і цей перелаз знатиме, — каже він з жалем.

— Ти, Гнате, дивний. І нащо ти купуєш? Що з того?

— Нічого. Отак собі. Думаєш, дай піду і куплю. А для кого? Ну ж, для кого купити? Дівчини не маєш, матері не маєш. Кому? Марії, підказує думка. У неї такі очі й такі брови... Купи їй. За ті очі, за брови. Подякуй її за них. Ну й купив...

— Дивний ти...

— І я так кажу, та не вірять. Коли б ти заспівала пісні, а я послухав, і більше нічого не бажаю собі...

Марія заспіває йому пісні. Чому б не заспівати. Піднімає груди — і "Летить галка через балку" виво— дить.

Гнат слухає.

— Дивлюся на тебе, Маріє, і стає страшно. Страш— но за твою таку красу. Тобі треба сидіти в світлиці, накинути царську одіж і бути чиєюсь царицею. Ні, ні... Тобі тільки царицею бути. Ти надто хороша, у тебе ж пісня яка, яка пісня!

— Не говори так,— сердиться Марія.— Втечу — і не побачиш більше. Чого ти хочеш?

— Нічого, нічого, зовсім нічого, Маріє. Хочу лиш дивитися, й більше нічого.

— А я й не знала, що ти такий говорун. Казали, мовчиш цілими днями.

— Добре, що хоч так казали. Добре, коли що— небудь кажуть. Гірше, коли мовчать.

Непомітно передає коралі. Марія бере, переливає в очах і не в стані розлучитися з ними.

— Ой Гнатеї Прошу тебе. Не приходь і не купуй нічого. Не можу...

Але наступного разу Гнат в іншому місці зустрічає Марію і розгортає перед нею шовкову хустку. Марія не хоче дивитися. Марія тікає. Гнат мусить догнати і силою за пояс заткнути хустку. Марія сердитися бажає і не має сили сердитися. Свариться на нього, а він стоїть собі, дивиться і сумно посміхається.

Той посміх, о, той посміх! Марія мало не плаче. Ну що з тією хусткою? Ну куди її? Відкинути? А як відкинеш, коли вона шовкова і коли так приємно на неї дивитися. Не відкине. Не має сили. Тримає в руках і:

— Їй-богу, Гнате, коли ти мені ще принесеш яку ганчірку, в болото викину!..

А Гнат посміхається. "Ну, як то буде ганчірка",— думає.

— Ну й чого ти так посміхаєшся? Чого ти стоїш?

— Дозволь мені, Маріє, посміхатися й постояти,— спокійно говорить.

— Гнате!.. Ти!.. Не муч мене! Слухай, прошу тебе, не ходи, не купуй! Я ж не можу! Чого ти від мене хочеш?

— Нічого, Маріє, — посміхається.

Марія біжить стежкою під гору, землі не чує. Мороз не мороз, щоки однаково горять. Серце чітко й свавільно б'ється. "Боже мій, Боже мій! Коли б'він хоч листа написав. Хоч би одного листа. Корнію, далекий Корнію! Почуй мене!"

— Що з тобою? — питає Домаха.

— Ах, що зі мною! Отой Гнат Кухарчук дороги пройти не дасть. Скрізь, де не стань,— він, він і він... Домаха хитає головою.

— А господар він, чуєш, добрий. Через плач з Марії рветься:

— Господар, господар! Вам лиш господар!..

— А що ж, дитино, більше? Хліб, до хліба, тепло, дітки. А що ще? Хіба ж краще у нас? Скільки не жий, скільки не працюй, а найми — найми. Ні? А Мартин ото на днях і каже: трапиться порядний господар — дві десятини відкрою. Заслужила, запрацювала.

— Тіточко, люба! Але ж я так люблю Корнія! Я так його люблю!

Домаха думає: "Корнія? Зуби в нього і кучер нічого. Але це і все. Хатина одна мало не на вигоні. До того він матрос. Ти ще не знаєш, що то таке матрос. Де тільки не бува, куди не їздить. Сім літ... Отак— тьху! — і забув. Подумай, що може статися".

Ах, чи ж Марія не думає? Чи треба ще більше думати? Тільки те й робить, що думає. Думає, і не раз рясні ядерні перлини спадають з очей і осипають щоки.

VI

Одарка, жінка Михайлова (батьки померли), каже:

— Гнате. Як ти собі хоч, а Марія тобі не пара. Гнат робить з обрізка коси бритву, півдня над нею порається, гострить і пробує. Рудий волос твердий, не тне. Випробовує і гострить далі. Витривалість і впертість переможуть. Мовчить.

— Он Юхимова Ганна, — продовжує Одарка,— дві десятини поля, п'ять соток, пару волів і корову має. А хіба ти не бачив, як вона працює? Не бачив, як коло машини вправлялась з конюшиною? Висівала, сама дві решеті... Не бачив?

Бритва Гнатова нарешті тне. Намилює заросле підборіддя і співає:

Воли та корови часом поздихають, Біле личко, чорні брови (перерва):, повік не злиняють.

Намилив, і зашкварчало під бритвою волосся. Сонце заходить, і бамкає монастирський дзвін. Одарка зітхає, говорить про Трихона, що не дивився на чорні брови, взяв коровами — і тепер он господар на всю губу, про веприка, який вже так угодувався, що не може встати, про вчорашній випадок з кіньми, коли Михайло приїхав від олійниці, поставив коні "і якась халєра так наполохала, що сани на трісочки рознесли, а коні ледве зловили. І нащо воно тримати таке нещастя".

Гнат мовчить і голиться. Поголивсь, шурнув долонею по щоці — добре. Набрав кварту води, нахилився над цебриком і доладно вимився. Після до лампадки поліз, вмочив у оливу пальці і намастив волосся. Розчесане, блищить і відливає

золотом. Подивився у кусник розбитого дзеркала, моргнув рижою бровою і все завершив чортівськи звабливою усмішкою.

Через кілька хвилин Одарка лиш провела попід вікнами його спину. Подався на вечірню.

Зима, морози і сніги. Часом і метелиці заводили свої викрути. Скоро минає Пилипівка. Загостить і загуляє Різдво. Дядьки чавитимуть "шкалики", парубки гулятимуть з дівчатами, тягатимуть на Водохрещі "колодку". Тут "колодку" на Водохрещі виправляють. Деінде — на масляну. Парубки — кожний "півока" в кишеню, заломив вовнянку і пішов... Вертаючись з вечірні. Марійка вже не так цуралася Гната. Йшли поруч і більше мовчали. Він мучився над тим, що має сказати, вона — щоб часом не заговорив.

Принаймні хай мовчить. Запитав про здоровля, чи все помолотили,, скільки Мартин продав яблук. Нарешті, після снігу і морозу, нагадав про найвдячнішу розмову. Колодка ж... Треба умовитися, зробити запас...

— А де ж справлятимеш колодку, Маріє?..

— Не знаю,— відтяла і закопилила губу.

— На вашому кутку буде у Трихона. Будуть гарні музики, хата велика, є де потанцювати.

— Хм... Що там мені по вашому кутку.

— Чого ж... Прийди до нас.

— А ти б ще чого хотів? Може, скажеш, щоб прибігла до тебе, до самої хати? Щоб прийшла і сказала: Одарко, а візьми

костура та вижени мене з хати. Вже й так по цілому кутку плеще язиком: наймичка, задрипанка, очарувала парубка... Не спить, не їсть, ганяє, як скажений... Бідненький! А скажи-но, хто то тебе так очарував? Мовчиш, мені й не скажеш!

Гнат усміхався своєю усмішкою і мовчав. Марія поночі не бачить тієї усмішки, але виразно уявляє її.

— Мовчиш, очарований? Хоч би сказав що. Нащо в'яжешся з обдрипаною наймичкою? Гнат уголос міркує:

— Ось прийду, і Одарка дістане.

— О Господоньку! Гнате? Чи ти вже здурів? Чи тільки починаєш? Як наробиш там якого лиха, й на очі не показуйся. Ще скаже — намовила, підбиваю на сварку. О, то вже ні. Ані не подумай.

Від перелазу Гнат має повертати назад. На прощан— ня взяв її руку і трішки задержав її довше, ніж було треба. Марія намагається швидко визволити руку...

— Ну ти й чавиш! Пусти! Чого ти так негарно сопеш?..

Гнат пускає руку.

— Ех, Маріє, Маріє! — вирвалося з його уст глибо— ке й болюче. Круто повернувся і швидко пошкутильгав у долину. Марія здивована. Що сталося? Хотіла навіть гукнути, та не послухались уста й язик. Ні. Він зупиниться, принаймні оглянеться... Вузенька, глибока в снігу стежечка. Погойдується чорна постать, меншає, зникає, зникла. Не зупинився й не оглянувся. Марія здивована до краю. Так сумно стоять і

наслухують дерева. Тиша така велика. Стоїть Марія, не сходить з місця, дивується і дивиться у сіру ніч.

— Гнате! — зовсім тихо прорвалося з її уст. Тихо. Наслухує. Нема відзвуку. Сіра ніч проковтнула і не вернулася. Стрункі осички та берізки спинаються догори і там десь лагідно сюсюкаються, ніби про неї, про покинуту Марію.

VII

Вдарили свята. У новій Кухарчуковій хаті гості. Куми, свати, сусіди. "Півоки" довгою чергою простують на стіл, швидко порожніють і зникають. Куми й свати наливаються яркими барвами і з кожним "ггівоком" підвищують говір. Вириваються розкотисте реготи, дрібочуть, гомонять цокотухи-жінки. Коляди, пісні, тверді обійми, соковиті поцілунки. Всі радіють, регочуть, один Гнат. щось мовчить та не знаходить місця...

Минуло Різдво. Новий Рік. Водохрещі. Тепер вже й потанцювати можна. Але Гната тепер не пізнаєш. Пень обгорілий — не Гнат. Сумний, аж чорний. Постановив твердо не йти більше, не канючити, не благати одної усмішки, одного ласкавого слова. Силою не заставиш любити. Серця не змусиш битися так, як це тобі заманеться.

Перед Водохрещами пішов до "шкальні", взяв аж три "півоки" і подався на колодку до Трихона. У кишеню засадив одну пляшку, дві дома про запас лишив. Ех, і зап'є він сьогодні!

У Трихона гульня. Увійшов.

— Добрий вечір! З Водохрещами.

— Добрий вечір, Гнате. Просимо, сідай, де знайдеш місце.

Гнат пляшку на стіл і розложився на лаві коло подушок. Підскочила Юхимова Ганна, та сама, що воли та корови має, та, що двома решетами нараз висіває. Перш усього шапку забрала і заховала, щоб, бува, не втік. Після сіла коло нього і защебетала.

Прийшли музики, і гуртом вринули парубки. Цимбали брязнули, заянчала скрипка, забубонів бубон. По хаті закрутилися пари, дівки спідницями розвівають.

Гнат поки понурий і суворий. Не танцює, бо не може.

— А ти ж, Ганно, чому не танцюєш? Танцюй.

— Та ти ж знаєш, що я ніколи не танцюю.

— Цього, признатись, не знав.

— Ти ще багато чого не знав. Ти й не знав, як мені приємно з тобою посидіти отут. Подушки такі м'які. А чого ти посумнів? Не сумуй. Кинь лихом об землю. Перемелеться — мука буде.

Ганна вища від Гната. Вона навмисне не стає коло нього, щоб не було помітно. Не личить бути жінці вищою від чоловіка. Гнат знає це також, і як погано на душі. Принаймні чимсь залити це.

Підійшов до столу і вихилив кілька чарок. Думав, розвеселиться, але посумнів ще гірше. Гляне на Ганну, пригадає Марію, порівняє, і хочеться кричати з розпуки.

А може, ще вона прийде? А може, якраз? Іскорка надії все-таки жевріла, і не хотілося її гасити. Але минала година за годиною, а її нема. Не прийде!

Нарешті відтанцювали, і пора до вечері братися. Ганна залишила сумного Гната і пішла помагати за— стеляти стіл та носити страви. Хлопці тим часом скуп— чилися коло порога і сиплють "оброку". Один сидить з шапкою на колінах, другий нахиляється і ховає у шапці очі. Руки викладає назад, і по них хто хоче періщить. Той, що лягає, має відгадати, хто вдарив. Відгадає — гаразд. Тягне винного лягати. Не відгадає — будь ласка, лягай ще.

Реготу, захоплення... Господи!

В той час позіхнули двері, і увійшов чужий хлопець з-за яру. Увійшов, сказав добрий вечір і засоромився. Так .багато людей, став коло порога і роздивляється, когось шукає.

— Тобі, Андрію, кого? — питають.

Андрій не має часу відповідати. Він вже помітив того, за ким прийшов. Он Гнат, і Андрій просто до нього.

— Маю вам щось сказати. Вийдім на двір.

— А що там такого приніс, таємственного? — ніби пручається ще Гнат, хоч у душу стрільнуло щось підбадьорююче. Зірвався і пішов за хлопцем.

— Марія послала сказати, щоб ви прийшли до неї,— мне шапку Андрій.

Гнат, почувши таке, готовий підстрибнути під зорі. Але не личить одразу ставити напоказ своє захоплення.

Натягнув байдужість та повагу і:

— А вона ж де?

— Та дома-таки... У баби Домахи. Там також колоду котять. — О, Андрій і висловлювався не по— простацьки.

— Побачу. Може, зайду.

Андрій пострибав стежкою сливового саду. Гнат постояв, поки проковтнула його темнота, і вернувся до хати. Став коло порога і піднявся на рівній нозі. На цілу голову повищав. Він тепер, чого доброго, і в хаті не вміститься. Музикам кинув двадцятку, і ті шкварнули.

— Танцюєш, Гнате? їй-богу, хлопці, Гнат танцює!.. От так-так!

— Танцюю! "Козака" сипте!

Цимбали сипнули "козака". Гнат підняв поли і пішов ходором.

Дам лиха закаблукам, Дам лиха закабламі

Вибиває Гнат, притупує кривою, як може. Вона тепер ніби і не крива. Випросталася і суче, як скажена. Піт виступив на чолі, інші хлопці і собі пустилися в тан. Вигукують, підскакують мало не до стелі. От так Гнат! От так, хлопці, загуляв! Не знали ви ще добре Гната.— Поля! — вигукують.— Поля козакам!..

І коли сорочка стала, що хоч скидай та викручуй, Гнат зупинився. Обтерся, до дівчат звертається:

— Дорогі мої куріпочки, кохані перепілочки. Дуже мені мило, дуже мені втішно! Бачу вас, і серце радіє, ноги не стоять на місці. Погуляти з вами все одно що чути себе в раю на найпочеснішому місці. Але все-таки мушу вас, кохані, залишити. Мушу піти додому, бо там важне діло маю. Покликав мене брат, мушу послухати! — Гнат докінчив свою мову і мов громом усіх покрив.

— І де ж то, парубче, чувано і де ж то видано, щоб перед вечерею та втікати з колодки!

Ганна не знає, звідки підбігти, що вдіяти, щоб не пустити Гната.

— Та бре, Гнате. Не до брата йдеш. Не вірю.

— Давай, Ганно, давай шапку. Мушу йти. На стіл подавали смаженю, а Гнат відходить. Музики вдарили марша, Ганна спустила голову. Зайшов додому, забрав обидві пляшки і подався на цілу ніч на другу половину кутка, за яр.

VIII

Ніч і мороз. Тиша. Сріблиться від місяця сніг. Стріхи хат ніби дбайливо пообкладав ватою. З коминів рине дим та тяжко-тяжко десь під саме небо зводиться.

Гнат не йде. Чого б він мав тепер ходити, коли у нього відросли крила і він може літати. Гнат летить через сад, яр, минув копанки, знайомий перелаз, ось і під гору мчить. Стежка втоптана, слизька. Душно стає Гнатові.

Підходить до Домашиної хати, не молодик же він, а серце броварії виробляє. Не вгамувати його, не втримати. У всіх вікнах

просторої мурованої хати світло. Вештаються люди, чути музики, спів, гармидер. Зупинився, відсапнув, зняв шапку і підправив чуба.

Підняв голову, випнув черево і сміливо вперед. Увійшов-таки... Не встиг через поріг, а до нього Домаха:

— А, добривечір! З Водохрещем будь здоров, голубе! А чого то ти нас забув? А чого так пізно? Прошу, прошу! Заходь...

Гнат прямує до столу і виймає одну за другою пляшки. Коло столу сам Мартин з хутора і його син Роман.

— На свята зі шкіл приїхали? — запитав його Гнат. Треба ж вченим наперед віддати шану. Це Гнат добре розуміє. Не вперше між людьми.

Мартин місце коло себе робить.

— Сідай, Гнате. Налий чарку... Випий та закуси... А на другу ж як? Ну, ну, перехили й на другу. Диви, ми вже тут і по десятій хильнули. Де так забарився?

Вихилив і другу. Божу Трійцю прийшлося також ушанувати. З'явилася розчервоніла Марія. Від неспо— діванки Гнат мало не оскандалив себе. З'явилася й засліпила. Язик не повертається, вся кров кинулася в лице. А їй сміх. Стоїть і сміється. Ох, ті бісові очі! Огні!..

— Не думала, що ти такий прошений. Знав же, що у нас колодка, а оминув...

Гнат мовчить. Що в таких випадках скажеш? На щастя. Мартин вмішався:

— Ау вас, мабуть, й помолотили?

— Та ніби вже...

— А я от ніяк не впораюсь. Конюшина лишилась. А як Цього року яблука? На нашому кутку черва зжерла цвіт, і нічого не було. А он на Горбах дерева не видержали. Як-то воно дивно створено. Тут так, а там так...

— У нас,— вставляє Гнат,— слава Богу, нічого було, та продали, бачте, так, к бісовій матері. За безцінь восени віддали купцям. Дай тепер, то сипнули б грошиків..

— Кінчили покої? — з підсміхом Мартин.

— Ет, які там покої. От хатчина така собі...

— Тепла? Не мокріють кути? У мене, трясця ма, як поставив, три роки по кутах мокрота стояла.

— Ми в кути добру цеглу дали і фундамент перелили смолою.

— Це добре. А мої, різало ма, не догадалися...

Далі пішло про худобу, коні. Мартин похвалив кухарчуківські жеребці. Такі коники хоч під губерна— тора. А тим часом перед очима пройшли вареники, смажена капуста, печеня, млинці, голубці... Доходило до каші, і Гнат почав бастувати. Не йде далі. Не помогло й розпускання пояса. Випито було також немало. Гнат почав досить гамірно підпускати свої дотепи. Почав і до Марії підлабузнюватись та бісики в усмішках підшивати дівці.

Музики тнули свою: "Свині в ріпі, свині в ріпі, ой годино моя!" Парубки з дівчатами йшли навколо трусячка. Душно. Дівочі хустинки не встигають отирати піт.

Гнат тримається бундючно. Хотів піймати на самоті Марію і два рази вже виходив надвір. У темних сінях таки нарешті наткнувся на неї. Не пручалася і не тікала. Навіть за руку взяла, а Гнатові здається, що йому всі царства на світі подаровано, що він багатий, ніби сам цар. Шкода, що от нема чого казати. Стоїш і дивишся та ще дихаєш. А думав, усе скажеш. От тобі й скажеш...

— Де то волочився? — питає вона.

— Та де ж... Отак... Сюди-туди...

— Добре мені сюди-туди." Думаєш, не знаю? За Ганною волочишся?

Гнат не стерпить брехні.

— Брехня! — твердо й рішуче заперечив.— Ніколи з Ганною нічого не мав!..

— А нащо ж ляпають язиками?

— Коли б знав хто, ой, Маріє!..— урвав і замовчав. По хвилинці: — Слухай, Маріє! Не можу так далі... Або — або... Кажи.

Засміялася. Не розуміє, мовляв. А розуміє, капосна, гаразд.

— Будеш, Маріє, моєю? Будеш? Або ж...

— Або ж що?..

— Побачиш — що. Це, Маріє, не жарт! Не можу далі терпіти цього...

— Ну ти й нетерплячий! А що Одарка? Не бійсь, почує, то з хати вижене. Лає мене, ні? О, напевно... Знаю сама, люди гуторять...

— Ти скажи мені лиш слово...

Перебила.

— Слово, слово! Яка дівка отак візьме тобі і випалить: — Голубчику. А бери мене... А приходь! Це може лиш твоя Ганна... Таж парубок... Але ходім до хати. Холодно,..

Коли Гнат відходив, Домаха вузлик гостинців нав'язала.

— Це, чуєш, від неї. Це вона... То знаєш, як то є... Дівча молоде, дурне. Добре воно, але ще молоде... Пручається, соромиться... А ти не цурайся. Не цурайся... Заходь частіше. Вона тепер не на хуторі. Взяла її до себе... Заходь!

Марія теплу хустку на плечі накинула і провела його через сад. Хотів постояти, та холоднеча.

IX

А Марія все-таки листів від Корнія чекає. Ночі! Ох ви, дівочі ночі! Пришли, подай вістку, не покинь!.. Чи чуєш ти? Не чуєш і не бачиш! Гуляєш у далеких краях, забув, перестав навік

думати. Дні, тижні і місяці — і хоч би один листочок. Не поспала кілька ночей і випила з Гнатом могорич.

А дівчата-цокотухи вже давно по селі виспівують:

"А Гнатуньо грушки тряс, Маруся збирала, а Маруся не йшла заміж, Гнатуня чекала..." Марія чує співи, і видається їй, що її ховають, що виряджають на смерть.

Відгуляли бучні заручини. Михайло та Одарка, як старші, пішли на оглядини.

— То, чуєте, куманю, які там оглядини. Що там у сироти оглядати? Але вперся. Що не робили, що не говорили... Де там... Ні й ні! Хоч ти йому, людоньки, кіл на голові теши. Ну хай. Не мені, а собі бере!..— гуторила на вулиці Одарка.

Але на заручинах, коли приїхав сам Мартин, коли на стіл поставили і слив'яночки, і вишнівочки, та коли варенички підсмажені подали, та ковбаска запахла. О, тоді Одарка іншої заспівала. Підпила, загомоніла:

— То, чуєте, сватуню, вуха мені сусіди протуркали. А що, а куди... А я, чуєте, кажу: аби Бог здоровлячко дав та мир до господи. Працею люди щастя собі до— бувають...

— То, кумо, що вже до праці, то знаєте... У мене народ не дармує. У мене як праця, то праця. А як самі знаєте, держу її сьомий рік. Золота дівка. Що не похопить — горить у руках. Дайбоздоровля!

— Хай буде все на здоровля! — І свати випивали. "Ой Гнатуню молодий, веди коні до води; поки коні напоїш, з Марусею постоїш", — защебетали дружки.

Одарка пригубляє та пригубляє наливку і до кінця так напригублювалася, що й за оглядини забула. Домаха з невісткою ведуть її по коморах.

— І це її, і це... Ось тут кожушок... Купили, чуєте, бирок і дали кушніреві виправити. Ліпше, коли сам вибереш і сам за всім приглянеш... На ярмарку такий тендит пішов, що Господи. Що не візьмеш, в руках розлазиться.

Знайшли й подушки, і гуні. Оглянули й корівку. Стоїть і пожовує собі спокійно. Ось тобі воли і корови, думає Гнат, а Одарка що має казати? Не сподівалася навіть. Казали,— вона тобі у Мартина, як удома. Як рідну шанує. Правда, виходить. Про головне поки що замовчується. Краще, коли молодий не знає, що дістане. Більше любитиме жінку.

М'ясниці цього року малі, тож треба спішитися. Бігалося, турбувалося. Гнат хотів показати, що він допне, а Мартин також не осоромить себе. Докаже, що з нього господар не на жарт. До Марії дівчата бігають. Рідні не має, то кожна хотіла б за дружку бути. А, Маріє, те, а, Маріє, се... Радять, метушаться. А якого вони віночка виплетуть, а як зачешуть косу...

Збиралися молодиці, і цілими ночами йшли наради, кого за першу сваху, кого за другу, хто буде дружком, хто піде в придани. Посадженою матір'ю одноголосно має бути Домаха. Вона ж їй була як рідна мати. Не може Марія поскаржитися на Домаху, свою стару господиню. Христя Мартинова, то чуєте, вже гостріша. У тієї язичок, і Марія не раз переслухала сповідь. Що ж до Домахи, то гріх щось погане сказати. Лагідна, і справедлива. Де треба — нажене, де треба — погладить і помаже. А сироті чого треба? Ласки, доброго слова, і все.

Згадала Марія, що має десь хресних батьків, але вони так мало в житті піклувалися своєю хрещеницею, що Марія майже не знала їх. Але все-таки пішла просити їх на весілля, і хресний батько став за посадженого. Треба на шлюб благословити.

Спекли коровай. Дівчата обсіли роєм стола, виспівують та вбирають різку. Приїхала з міста Мартинова

дочка і причепурила молоду по-панськи. Білий вельон довгий, аж по землі волочиться. Марія трохи соромилась, але відчувала приємність і знала, що їй будутьзаздрити товаришки.

З цілого кутка зігнали найкращі коні "в підводу".

Музики взяли троїсті. Як заграли, всі піджилки задрижали. Раненько приїхав своїми кіньми Гнат. Так під'їхав на подвір'я, що віз мало не перекинувся, аж тахлі у вікнах забряжчали. Дружки та світилки співами заливаються, музики марша тнуть. Піднявся на ціле село гармидер.

А Марія сховалася у сусідській коморі, сидить, як велить звичай, на скрині і заливається справжніми щирими сльозами. Молодий з боярами знаходить її, виводить заплакану і провадить до хати розплітати косу. "Розплітальничка плаче, розплітатися не хоче",— співають дружки. Боярин та сват садовлять молоду на подушку. Міцно щіпила вона на голові руки, боронить свою заплетену косу. Сват розриває руки, розплутує безліч навмисне нав'язаних косників, які поспліталися твердими вузликами.

— Ах, чого, чого, Маріє, плачеш? Дівчатонька, голубоньки!.. Розплітайте її, одягайте її. Благословіте, тату, благословіте, мамо! Раз, другий і третій! — Хай вас, дітоньки. Бог благословить раз, другий і третій!

Благословляли на шлюб непаристими образами. Не було часу поїхати та купити паристі. Один образ — мати Божа Молошна, другий — Ісус Христос, менший розміром, а це недобрий знак. Сусіди потиху шепотіли. Ні, ні, сусідко, як не кажіть, а це не є добре.

Посідали на підводи, а дружки заспівали:

— Відчинилися ворота, їде до шлюбу ойрота...

Марія в ще більші сльози... Гнатові тремтять уста, але стримується. Не личить йому ревіти, і несила втриматися. Пісня ніби про нього навмисно зложена. І матінка не бачить, і батенько не чує... На шлюб виряджають чужі людоньки, а коники шиї гнуть, і дружечки співають.

Домаха обходить підводи молодих і обсипає їх зерном, намоченим у свяченій воді. Ворота відчинилися — вйо! Рвонули коні, Гната повезли попереду, за ним Марія. До шлюбу ще окремо їдуть.

Під вінцем Марія бліда, як панночка. Тільки опущені тремтячі вії та брови чорніють, та кучері, що вибиваються з-під вельона... Гнат сухий і суворий. Обоє тримають воскові свічки.

— І ти, невісто, нарицаєма Марія, будеш лі вірною мужу своєму Ігнатію? — питає священик.

Марія ледь помітно кивнула головою, а з тремтячих уст вирвалося — так. Свічки горіли рівно, ні одна не згасла. Коли відходила молода, як годиться, зачіпала ногою рушничок, на якому стояла, і відволікла його до порога — щоб щастя не лишилося стояти.

А від шлюбу вже їхали разом на Гнатовій підводі. Кілька разів дорогою перепиняли їх снопом жита, хлібом та сіллю. Гнат брав на віз снопа і частував горілкою перепинщиків. Дома у Домахи зустріли молодих святими образами та хлібом. Благословляли, молоді цілували образи та руки батьків, входили до хати і одразу за стіл, бо від самого рання нічого не їли. Не годиться ж перед шлюбом їсти.

У великій світлиці довгі понакривані столи. Навколо понасідало гостей. Всі голодні. Подають страви. Спочатку тихо та урочисто, але з часом, коли вихилили по одній-другій чарчині, настрій швидко міняється. Загомоніли, заспівали. Музики в цей час надворі для парубків та дівчат грають. Там, чути, витанцьовують молоді гості, яким не годиться за столом між старими бути.

Марія сумна, їла мало, не пила зовсім. Гнат як міг припрошував, підкладав їй, що видавалося йому смачнішим, годував цукерками, як дитину. Але вона все-таки сумна. Думала весь час за Корнія. В душі чула неспокій. Здавалося, страшний вчинила гріх. Боялася кари за зламану присягу бути вірною до смерті. Але де ж він? Пішов і ніби у воду канув. Де він?

В очах картини і картини. Як побачила його того вечора, як обняв її, сміливо, певно обняв... Його блискучі сині очі, його кучері...

— Ах, Боже, Боже! — виривається тяжке зітхання.

— Що тобі, Маріє? Чого сумна? їж, любаї Візьми ось цей кусник... Ні, ось цей... Це найкращий. Та випий що-небудь. Ось слив'яночка яка солодка, як мед, густа...

— Дякую, Гнате. Нічого... Ні, ні... Мені нічого. Мені добре. Не хочеться їсти, не голодна...

Ні, думає Марія. Він не такий вже дуже поганий. Він добрий і щирий. Неговіркий, але Боже... Не всі ж мають бути говіркими. Якось звикне, полюбиться, забудеться. Що ж, коли доля така. Видно, проти долі не підеш... Коли б він трохи певнішим був... Як той. Той сміливо йшов, а цей — скрадаючись. Той нічого не носив, не купував. Навіть хотіла, щоб щось купив. Ні. Брав її, як свою, і цілував, і сміявся. Цей же і цукорки, і хустку... Якось підкрадається, мовчить і вичікує... Але і цей сильний, Марія чує його силу. Сила його у витривалості, у терпінні.

Марія роздумує, а на хаті розлягаються пісні. .Свахи, дружки, світилки гармидер підняли, що нічого, крім них, не чути. Розчервонілися, очі всіх горять. Рвуться з-за столу і швидко в танець.

Коли дійшло до перепою, Мартин підкреслено кинув на талір золотий п'ятикарбованець та заявив:

— Дарую тобі, Маріє, ці гроші на щастя, дві десятини на розжиття та корову на розплід!..

Піднесена і урочисто чиста Марія приймала свої дари, цілувала кожного в уста, а Мартина — схилилася і, як батька, поцілувала в руку. Гнат був заскочений.

Зовсім не сподівався, що, крім красуні жінки, буде мати ще й такий маєток.

— То,— говорив Мартин Михайлові,— у мене так... у мене роби, як у себе, але й дістанеш, як у себе. Коли б за голодранця виходила, не дав би нічого... За господаря, якого

знаю, що не змарнує, на! Май, працюй і доробляйся, щоб твої діти і внуки мали...

Уночі виряджали до молодого. Повантажували вози різним майном, свати шугали потай по Домашиному господарстві і що могли похопити, перли і пакували на підводи. Кури, гуси, якісь коноплі, стару ступу. Ну й реготу після було!

У молодих знов зустрічали повінчаних з образами та хлібом. Знов вели до хати, садовили за стіл, їли та пили. Після вели молоду до комори, вдягали "тура", уводили до хати, дурили молодого. Уводили замість Марії накриту рядном стару бабу. Приводили, ставили перед молодим і співали, чи вгадає, кого привели. Було гармидерне і приємно.

Марія намагалася бути веселішою, більше говорила, часто у різних справах зверталася до Одарки, як старшої. Виряджаючи, Домаха наказувала Марії:

"Слухай, дитино, її... Не забувай, що все-таки вона там старша. Вона тобі має замінити свекруху. Слухайся та будь привітливою..."

Марія намагалася слухати та бути привітливою. Одарці дещо не до вподоби, що Марія занехаяла старосвітські звичаї і не вбиралася до шлюбу, як це було прийнято, але такі вже настали часи. Що сторона, то й новина.

Гнат купив Домасі чоботи. Чоботи купувалися для матері молодої, але матері не було... Домаха тішилася подарунком, але до чобіт треба співати — як же вона буде співати своїм старим голосом.

— За мене, людоньки, проспіває Марія. Сядь-но, дитино! Ти ж вмієш, ні?

Марія сіла за стіл. Одягнута і зав'язана по-молодицьки. На голові попеляста шовкова хустка, перев'язана червоною стрічкою. На шиї багато справжніх дорогих коралів. Сама свіжа, пишна, натхненна. Очі невинно спущені додолу і закриті рівними гребінчиками вій.

Перед нею, на великому талірі, перев'язані стрічкою чоботи. Марія дивиться хвилину на них. Гості замовкають. Робиться зовсім тихо, і, піднявши високо повні груди, Марія сильним, дзвінким голосом починає:

Ото тії чоботи, що зять дав, А за тії чоботи дочку взяв.., Чоботи, чоботи ви мої, Наробили клопоту ви мені...

Марія співає, а голос її плаче. Чути скаргу, чути жаль глибокий. Гнат дивиться на Марію, дивиться, мов на святу. Здається, що це янгол злетів з небес, сів у нього за столом і виспівує тужливу, але чарівну пісню. Підійти до неї, стати прилюдно на коліна і поклонитися до землі.

— От так дістав жіночку! — говорили сусіди. — Така кривинда, а таку підчепив кралю. Га!..

А гості ще довго бавилися, пили та їли. Вигравали музики. Парубки добивали свої гопаки. У просторих сінях таку завели гульню, що, здавалося, хата не видержить, що стіни рухнуть.

Навіть Марія дещо розвеселилася, її брали до танцю. Здебільша відмовлялася. Він не танцює, так і вона не повинна танцювати. Мусить звикати. Трималась більше Гната, у всьому радилася з ним. Він радів і бігав мов навіжений. Йшли разом до

комори, розглядали та упорядковували свої подарунки: хустки, спідниці, полотно... Дістали, хвалити Бога, досить. Хватить на кілька років. І Марія поволі втихомирюється. Для неї починається нове життя, і треба з цим помиритись...

Буденні дні. "Коли б хоч,— думає Марія, — менше зо мною сидів. Нічого не говорить, сидить і дивиться посоловілими очима. Ах, нащо він так любить! Коли б хоч не так докучливо і не так нагальне любив. Завше коло тебе, завше: "Може, хоч те? Може, се? Чи не потребуєш на нову спідницю?" Скільки не поїде до міста, ніколи без гостинця не вернеться. Доглядає, як малу дитину".

Дізнався, що Марія любить слухати читання. Щотижня ходив до шкільної книгозбірні і вечорами та святочними днями перечитав їй чимало всячини. Часом траплялися книжки, від яких Марія не могла відірватися. Гнат мусив постійно сидіти й читати. Марія переживала прочитане, раділа чи плакала разом з тими людьми, про яких оповідала книжка.

Ще більшу втіху мала, коли почула вагітність. Тепер хоч не буде сама. Тепер має хоч про що думати. Родиться таке манюсіньке крикливе с створіннячко. То буде хлопчик, обов'язково хлопчик. Назве його Романом. Це ім'я давно подобалося Марії.

Марія тішилася і працювала, як могла. А працювати вміла і не цуралася праці. Вміла варити, пекти хліб. З першого тижня Одарка багато домашньої роботи спихнула на Марію, і та сумлінно і справно виконувала свої обов'язки.

Родився у Марії дійсно хлопчик, і назвала його таки Романом. Це було великим святом. Гнат бігав, землі не чув. Боявся за Марію, хотів їхати бозна-куди за лікарем, але все

обійшлося щасливо, і то без лікаря. Марія родила опецькуватого хлопчиська, який вере— щав на цілу хату. Прикликали бабу Улиту, і та зав'язала новонародженому пупок. Коли Марія кор— мила дитину, відчувала велику радість. Сиділа над маленьким чоловічком, який ледве ворушився, і безупинно дивилася на нього.

Хрестини відбулися за тиждень. Першим кумом взяла Марія Мартинового Романа, першою кумою дячиху. Гнат не мав ні в чому голосу, зрештою, і не потребував його. Був надто і так щасливим. Був щасливим, що з очей Марії зник вічний смуток, який не сходив у неї й тоді, коли сміялася. Тепер ніколи і нічого сумувати. Тепер вона мати, молоденька, повногруда, усміхнена мати, і чого їй ще потрібно? Тішилася, і сміялася, і світ не раз обняти бажала б. Гнат став кращим і поважнішим у її очах. Це ж він подарував їй сина. Це ж він, добрий, мовчазний Гнат.

— О мій ти цвяшечку!. О мій крикунчику!.. Моє янголяточко любе!..— щебетала Марія, пораючись коло дитини. Дитина пацала ніжками, помахувала незручно рожевими рученятами.

— Як виросте, дамо його, Гнате, на школи... Хай вчиться. Дохтор вийде. Правда? А він буде гарно вчитися... Дивися, який розумний... Ах, ти тільки подивися, який він розумний. Всього тільки два місяці, а чого він тільки не знає... Які розумненькі оченята. Вийме рученьки і так смішно виробляє ними... Дивися, щось сказати хоче. Ну, сцо ти хоц? Ну, сцо сказис? Ти, ти, ти!.. Любе моє, дороге моє, щастя моє!..— Не видержувала, схоплювала дитину, пригортала до грудей і цілувала, цілувала. Дитя пручалося, слинило і махало тісно затисненими кулачками.Гнат сам і колиску для сина змайстрував. Довго коло неї порався, вигебльовував, виточував ніжки, поруччя. Побарвив білим лаком.

— Ти, Маріє, перекормйш його,— каже Одарка.— Дитина блює, а ти годуєш і годуєш. Коли був малим мій Семенко, я не мазала його так, і то для дитини ліпше.

— А коли ж кричить...

— То, мабуть, йому догаряє щось. Подивися. Може, пелюшка мокра чи кусає пріль. Засипай йому між ніжками та пальченятами попільцем. Дивися, який у нього білий язик. Грибок завівся. Треба витирати шматкою.

Коли купала, клала до води любистку, щоб любили дівчата. Одягала сорочечку перед челюстю печі, вигрівала і хрестила її. Огонь і хрест відганяють нечисту силу. Боялася і тремтіла, щоб, бува, не впав на нього злий погляд і щоб не наврочив. Кілька разів бабу Улиту приводила, щоб викачала переляк. Не спить добре, зривається зо сну та кричить.

Дні йдуть, і Романьо росте. Марія кожного дня тримає його в пелені і кормить грудьми. Що є приємнішим, ніж кормити так дитину? Одного разу зненацька почула у бубці біль. Зраділа. Комусь треба сповістити свою радість. Де батько? Батько он порається на подвір'ї, згрібає солому. Вибігла.

— Гнате, Гнате! А ходи мерщій до хати! Гнат кидає все, що має в руках, і навзаводи підгицує до Марії.

— Ти тільки подивися. У нього вже зубенята ростуть. Дивися, Гнате, подивися!..—Ах, як Марія тішиться, що у нього й зубенята ростуть. Це ж він має стати справжньою людиною. Не хочеться вірити... Гнат дивиться, корчить приємну усмішку, оббігає зо всіх сторін Марію і дитину, а натішившись, вертається знов до роботи. Далі минають дні. Марія зовсім призвичаїлася до синових зубенят. Часом так утне, що викрикне, але терпить.

Романьо росте, грубшає, белькоче і ще розумніше, ніж колись, дивиться на матір.

— Бе-бе-беї Агі! Агі! Агі! Па! — філософує малий.

— Сцо, синуню? Сцо ти бе-бе-бе?

— Агі, агі! На!..

— Ну, сцо з, янголяточко? Сцо хоцес сказати? Ну скази! Ну. Скази: ма-ма.

— Агі, агі! Ма...

— Ну, ну! Сце, сце. Ну. Ма-ма.

Але скільки не вмовляє Марія, Романьо далі не подужає такої мудрості. Зате він вже сидить, спритно і завзято рачкує і, чим тільки може, квапиться якнай— краще обмурзатися. Кожний день приносить Марії нові несподіванки. То Романьо новий згук видумав, то зіп'явся на розкаракуваті ніжки і протримався так пару хвилин. Марія тримає за рученята і вчить його ступати.

Скільки втіхи, коли він ненароком зробить один ступ уперед. А одного чудесного незабутнього дня Романьо настільки розхоробрився, що зовсім виразно замамав:

— Ма-ма-ма!..

Марія почула, заллялася і захлинулася втіхою, кинулася до свого мудрагеля і так цілувала, що він ледь видержав, щоб не розкричатись.

— О моє ти, моє!.. О ти моє миле, моє золоте!.. Де ж наш батько? Де той батько завсіди пропадає?

Батько не дома. Батько поїхав до млина. Чекала не дочекалася, поки вернеться, а тільки в'їхав вечором на подвір'я, миттю вибігла до нього і:

— Ах, коли б ти тільки чув, що наш Романьо сьогодні сказав. Коли б ти чув!.. Зовсім добре вимовив "мама".

— Хм,— сміється Гнат, лишає в запряжі коні і швидко шкутильгає з Марією поглянути на свого мудрого сина, який нарешті втяв таку нечувану штуку. Михайло побачив запряжені коні без погонича і наробив крику.

— То, різал ма, поставить в запряжі і піде. Коли б яка нечиста сила наполохала, і тоді лови вітра в полі. Хоче, щоб воза рознесли. Як дитина!

Михайло випрягає коні та відчеплює посторонки. З хати біжить веселий Гнат.

— Ну, ну... Не сварися. Забіг на хвилинку, їхав і так, знаєш, захотів пити, мало не вмер. З'їв солоного оселедця.

— А коли б збурилися коні та розтаскали воза, про це ти не думаєш? Знаєш же їх. Не первина!..

XI

Золота пахуча осінь. Сади обтяжені яблуками і сливами. Сині такі, повні і соковиті... По городах ламають кукурудзу, копають бараболі, рубають капусту. Над яром висить дим і чути згари бараболиння. По лішниках блукає без пастухів худоба,

шелестить листом і вибирає кращу поживу. Пастушки біжать до школи, а вернувшись пополудні, кладуть по лішниках огонь, печуть у приску бараболі, яблука, варять сливове вариво. При тому наломлюють оберемки ліскових дубців, розпарюють їх у приску і згучно хльоскають об гладеньке дерево чи пеньок.

У Кухарчуків великий смуток. Півторарічний Ро— маньо тяжко захворів. Не їсть, сильна гарячка, кинувся висип, усточка затиснуті, спраглі. Марія сидить над ним невідступне. Гнат поїхав до міста по лікаря.

Недавно снився Марії дивний сон. Встала і оповідала всім.

— Снилося, що ми з Гнатом вийшли на Проводи на могилки. Весна, цвітуть рясно дерева, людей скрізь повно, видзвонюють дзвони по всіх церквах. Йдемо з Гнатом, а коло нас біжить Романьо. Вже великий, одягнений гарно у білу, з виложеним по-матроськи комірцем блузочку, у легеньких, як то я завжди уявляю, чобітках з лакованими халявками. Сіли ми коло наших могил, і тут десь взялися покійниця мама. Так мало .пам'ятаю їх, але тепер бачу і пізнаю їх виразно. Підходять до нас, христосуються, беруть за руку Романя і кудись відводять його. "Куди ви, мамо, його берете?" — питаю. Усміхається. "Я,— кажуть,— піду з ним до церкви. Тут така тіснота". Беруть і відходять. Після ще повернули голову: "Не чекайте,— кажуть,— на мене з обідом",— і зникли між людьми. А я стою, чуєте, дивлюся, і так мені стало дивно. Якось так дивно. Здається, зникли навкруги люди, а я сама стою серед могил і хочу крикнути, хочу бігти кудись. Але уста мої не розтуляються. Ноги такі тяжкі, що не в силі підняти їх. На цьому і прокинулася.

Всі відчули наближення чогось неприємного. Того самого дня захворів Романьо, і Марія не спить другу ніч. Перший день думали: так собі щось. Другого — погіршало. Ледь світок Гнат поїхав по лікаря і дуже забарився. Приїхав з ним аж вечором.

Дитина лежить у гарячці, кидається, янчить. Серце Марії рветься на кусники. Сердита, готова зо всіма битися. Прибув лікар, оглянув. "Пізно,— каже,— мене прикликали". Написав рецепта і мусив скорше назад. Там ще на нього чекає багато людей. Марія кинулася до нього і допитується, що буде. Лікар знизнув плечима. "Сильна гарячка. А може, і видержить. Скоріше біжіть по ліки". Гнат серед ночі конем погнав по ліки, а лікаря повіз Михайло.

Марія далі на сторожі коло сина. Сидить і навіть плакати не має сили. Пізно покликали. Чому ж пізно покликали? Завше той Гнат спізниться. Не міг першого дня. І так завжди!..

Дитина лежить на руках. Ходить з нею по хаті, горне до себе. Всім єством чує — щось невимовне страшне наближається, підходить. Марія горне дитину.

— Марієї Положи його в колиску. Задушиш! Так йому недобре! — просить Одарка.

— Гетьте! Всі гетьте! Не дам!

Одарка боїться сама з нею бути. Побігла кликати сусідів. Марія лишилася з Семеном. Роман почав сильно кидатися і янчати. Боже мій! Боже мій! Дитино! Що з тобою? Боже, Боже! Ти ж бачиш! Не допусти, допоможи!

Посходилися люди. Просять Марію положити дити— ну і робити холодні оклади.

— Гетьте! Гетьте всі! Боже, рятуй його! 0-о-о-й! — раптом різко і дико викрикнула. Всі кинулися до Марії. Дитина сильно сіпалася, ніби хто перетинав їй одну по одній жили, ноги, рученята. Марія ще сильніше тиснула, ще сильніше горнула і

верещала. Здавалося, вона вирветься поночі надвір і побіжить кудись.

— Держіть її! Держіть!..— гукає Одарка. Люди кинулися до Марії. Розпочалася боротьба.

— Гвалт, рятуйте! Де ви! — гукала щосили Марія. В той час дитина перестала сіпатися, зів'яла. Люди відняли її від Марії, і всі почали молитися. Хлопчик був мертвий.

І коли вернувся Гнат, Романьо лежав уже на білому столі наряджений. Коло голівки хрест і горять три воскові свічки. Під образами світиться рівно лампадка.

Увійшов з темнуватої кухні до світлиці Гнат, глянув на стіл, зробив кілька кроків і бухнув перед стільцем навколішки. Руки зложив на стільці, сховав у них обличчя, і вирвалися ридання, ридання. Вони подібні на рев худобини. Уривні, страшні. Плечі сильно здригалися, а з віддутої кишені його одягу виглядали пляшечка ліків, велика булка і цукорки.

Марія сидить на покуті маняком. Не ворушилася, не плакала. Світло свічок падає на її безвиразне обличчя. По хаті вештаються люди, порається у чистій, білій з виложеним коміром, сорочці баба Улита, і невеличкий дядько — сусід однотонно читає з псалтиря:

"На руках возьмуть тя нєприткнєші о камєнь ногу твою... Плач і риданія слишу, о Господи, вонмі молєнію моєму..."

Одарка потиху витирає сльози. Сусідки посхиляли голови і мовчать. Гнат довго стояв навколішках перед столом. Ніч тягнулася, ліз у вікно світанок, настав день.

У шопі столярі ладнують трунчину. З комина хати валить дим. Варять, печуть. Михайло поїхав до шкальні, Гнат пішов замовляти церковний хор, у всіх церквах на подзвіння і покликати попа. Похорон призначено на пополудні.

Почали сходитись люди. Приїхав піп з дияконом, посходилися хористи. В хаті всі не вмістяться, тому панахида відправиться надворі. День сонячний, лагід— ний. З розлогого, що під вікном, горіха поволі спадають широкі листки. Жалібні співи, кадильний дим, ридання Марії і жінок. Наприкінці священик сказав:

— Дорогі брати і сестри! Чую плач і ридання. Відлетіло від нас життя, яке ледь торкнулося мирської суєти. Тяжко і сумно стає на душі, сумно, бо відходить у вічність жива людина, яка тільки розквітала до життя. Але Господь Бог у великій своїй мудрості створив наш мир так, що коли ми уважніше приглянемося його творінню, не знайдемо сміливості перечити його великій волі. Все, що стає з нами, все потрібне, все необхідне. Ми можемо плакати, можемо ламати з розпуки руки, але воля Всевишнього є неухильна... Певно, так є ліпше. Так хоче найвища воля. І, звертаючись до Марії, промовив:

— Сестрої Чую біль твій, біль матері, яка тратить свого первенця. Але пригадай, сестро, ту Марію, ту Святу Матір, що родила світові Бога живого, який всім людям кинув слова: "Прийдіте до мене, всі страждаючі і обременені, і аз упокою ви". Його розп'яли за це. І пригадай велику Матір, яка день і ніч стояла під хрестом розп'ятого Сина, чекаючи Його смерті. Пригадай її велику мужність, попроси у Неї сили пережити твоє горе і видержати все так само, як це видержала Вона, найбільша зо всіх матерів...

Марія падає навколішки, здіймає руки до неба і вголос молиться:

— Боже великий! Але ж за що, за що покарав? Верни мені його! Верни мені мою любов, мою радість, моє щастя! О Боже, Боже!

Люди німіли. Небо незрушно спокійне, сонце світило, не виявляючи найменшої зміни. Марію підня— ли, бо похід має рушити. Дівчата піднімали заквітчану вінками з дубового листу і барвінку домовинку. Згуки "Вічної пам'яті" носилися ще в повітрі. Похід рушив не дорогою, а через городи і сади просто в долину.

Назад Марія не могла і не бажала вертатися. Хотіла зостатися там, коло могилки, її забрали силою і відвезли кіньми додому. Приїхала і, знеможена, відразу лягла. Не хотіла їсти, лежала горілиць з відкритими очима, які байдуже дивилися в одну точку. Так пролежала тиждень. Ночами, коли дещо засипала, схоплювалася і когось шукала коло себе. Гнат не смів до неї підходити, не смів показуватися на очі. Відверталася від нього, не могла дивитися. Але він все-таки не відходив від неї, не міг покинути саму.

— Тошненько мені та нудненько мені! Що то буде з тією жінкою? Ото, людоньки мої, ковтне кілька ложок молока і за тим жиє. Порадьте що. Ми вже не знаємо, за що взятися! — тошніла Одарка.

І коли тільки змогла Марія звестися на ноги, одразу йшла на могилки. Там тихо й сумно. Знаходила маленьку свіжу могилку, на якій ще не засохли вінки, ставала на коліна, обіймала її і довго-довго не зводилася. Догоряв день, насувався осінній вечір, подував нетеплий вітрець, шепотів засохлий лист калини. Але все то не для Марії. Не бачила нічого і нічого не слухала. Горнулася до сирої землі, яка забрала її хлопчика, її Романя, і благала розійтися, забрати до себе і маму.

— Хлопчику мій любий! Дитино моя кохана! Де ти? Нащо ти мене покинув? А ніч іде, темнішає.

— Йди-но, Гнате, по неї,— каже Одарка.— Коли вже пішла, казала, на могилки і так довго не вертається. Щоб там чого не сталося.

Гнат взяв сукувату палицю і подався. На лугах зустрів Марію. Верталася і ледве тягнула ноги. Темно.

— Маріє! Прийшов за тобою,— каже Гнат.

— Чого? Чого ти прийшов?

Гнат не знав, що сказати, але те "чого ти прийшов" було для нього таким болючим, що хотілося ревти. Мовчали. Що говорити? Почував себе ображеним і відкиненим. Не любить вона його, не має серця. Не чує. Вона хоче заповнити свою порожнечу в серці. Заповнила дитиною, а тепер знов порожнеча. Гнат починав це розуміти і тяжко страждав.

XII

В той час Марія була вже вагітна вдруге. За півроку родилася нежива дитина. Але ця подія не так доткнула її, як минула. Саме тоді прийшов на відпустку Корній. Марія була бліда і неприваблива. Корній, хоч жив недалеко, ніколи не зустрівся з нею. Раз тільки бачила його в церкві. Високий, барчистий, міцний виголений червоний карк. У Марії темніло в очах і мліли ноги. Слідкувала за кожним його рухом. Стоїть непорушне, як мур. Одягнений пишно, чисто, у правій руці кашкет без дашка зо стрічкою. На стрічці напис і дві котвиці на кінцях. Додому вертався він з молоденькою сусідкою, дівчинкою Ганною. Жартує, сміється. Марія оддалік йде за

ними. їй хочеться гукнути, щоб зупинився. Яке він має право так нехтувати нею? Здається, оглянувся. Помітив? Ні? Не міг не помітити. Не голка ж вона, а Марія. Колись між тисячами помічав. Йде, жартує, сміється. Ні, ні! Це він не навмисне. Не може ж людина такою жорстокою бути. Він ось пройдеться, роздумає і оглянеться. Напевно оглянеться. Йдуть, йдуть, йдуть. Копанки, перелаз. Стежки розходяться. Просто стежка для Корнія і Марії. Наліво для Ганни. Туди колись і Марія ходила. Так само повертала наліво. А куди ж Корній? Корнію! А ти ж куди? Тобі ж направо. Ні, ні! Він, видно, забув, де його дома. Він звернув наліво з Ганною. Звернув і навіть не оглянувся. Ось вони пішли під гору, ось закриваються гілками дерев того самого гаю, того, який колись і її з ним закривав. Це ж і вона так ходила. Марія зупинилася на місці, де стежки розходяться. Стоїть і дивиться. В очах у неї не ясно. Напливають плівки і закривають небо, дерева. Земля піднімається й опускається. Он берези стоять, гойдають косами. Марії видаються вони відбитками у хвилюючій воді. Гнуться і розтягаються. Постояла, ноги якось рушили і понесли Марію звичайною стежкою, туди, де носили її вже пару років. Нема тобі, Маріє, звороту. Йди до кінця.

В той час Гнат для Марії не існував. Він був дома, працював, сідав до столу коло Марії, але його можна було зовсім не бачити і навіть не чути. Він розумів усе.

Хата для нього зовсім мала, а в шопі стільки праці. Дістав нові замовлення столярки, і фуганок не струже, а горить в його руках. Сокира кусає дубові поліна, креше іскри. Тріски навколо скалками гранати летять. Так, так. Гнат знав, у чому таїться спокій його душі і де джерело його сили.

Корній побув два тижні і від'їхав. Ах, Маріє, Маріє! Не плач і не ходи туди вечорами, де стежки тернами втикані і де гаряча земля. Пліт, лішник. У лішнику кущі. У листі розтьохкався

соловей. Ночі пахнуть медом медянок і цвітучої ліщини. Молоденькі липи розгорнули свої листочки. Пахучі і липкі. Нагадують долоні новонародженої людини.

Маріїна тінь переходить садок, опікає босі ноги об молоду жижавку, ломить кілька хворостин струхлявілого плоту і збиває попеченими ногами росу молодої травички Корнієвого запущеного саду. Тьохкай, тьохкай, соловейку! Марії буде веселіше дожидатися того, кого не діждеться. Марія забула про Романя, забула всю себе, повернулася у далекі царства, минулого дівоцтва і от, вільна з тисячами сердечних болів, вичікує ранньої зірниці. Нема. Не може бути. Вернула— ся, пеклася жижавкою і плакала по-дівочи.

Мізерні котилися для Гната дні. Розсипав рясно піт відчаяної праці. П'янів і забувався. Можна п'яніти від усього, але найприємніше оп'яніння від праці і любові.

Марія швидко наливалася соками і округлювалася. Знала, що від'їхав Корній, і не ходила більше тратити по гаях болючих ночей. Не бачила і не зустріла його. Робилося шкода затраченого дівоцтва. Хотілося мстити комусь, а що під рукою Гнат, так на нього все. Він, а не хто інший винний. Він, рижий, з маленькими гострими очима, упиром впився у її соковите дівоцтво і висмоктав з нього перші найсолодші соки. Так вона ж йому задасть!

Вбиралася у барвисті спідниці, голову крила по— дівочи, заплела розплетену дружками косу. Домашня праця не цікавить більше Марію. Напрацювалася й натягнулася. Досить. Неділі, музики, сміхи вечірнього стояння по перелазах.

Першою приятелькою Марії стала Ганна. Повновида і моторна дівчина. Марія іноді кидала на неї погляд змії і не раз

мала бажання впитися пазурами у ясні глибокі і невинні очі. Але терпіла, робила усмішки, танцювала на музиках, верталася поночі додому.

Гнат. Ой Гнат, Гнат! Чув він, коли вертаєтся його дружинорька, як роздягається в темноті, розщіпає натягнену корсетку, думає про останній прощальний крадений поцілунок і усміхається до темноти. Чув і знав. Все знав. Але Гнат камінь, Гнат терпіння. Давав їй місце на постелі і уважно віддалік слухав, коли засипала вона, як дихала. Після і сам засипав, а рано знов при праці з фуганком у твердій руці.

Буднього робочого дня Марія одягає святочні одяги. Кудись іде. Гнат не питає, куди вона йде. Чи ж мало куди треба їй піти. Краще ж піти у святочному, ніж якоюсь задрипанкою.

— Гнате! Коли б я не прийшла надвечір, занесеш веприкові. Розтовчеш у цеброві бараболі і замішаєш з грисом.

Сказала і відійшла. Гнат і не думав спитати, куди відійшла. Це ж її, а не його справа. Пішов до праці і зовсім забув за веприка і грис. Вернулася, а веприк на ціле горло верещить.

— Давав ти веприкові їсти? Вже ж вечір... Гнат мнеться.

— Не давав! Бачу по тобі, що не давав! Не бійся, не перервався б. І братова твоя добра. Не зроблю я, так і лишається незроблене. Ти тільки жерти вмієш, але зробити щось — то ні!..

Гнат мовчить. Марія від злості розривається. Коли б, макогон проклятий, хоч слівце промовив. Заціпить зуби і — мов пень гнилий. Одарка почала й собі на Гната.

— Так, чуєш, далі не можна. Вона тільки потицянки та потицянки... За роботу зовсім забула. Вибіжить на вулицю і хіхи-хахи, а дома як вовк. Що це є? Так, чуєш, не можна. Скажи їй що.

Ну що ж він їй скаже? Які є для цього слова? І дійшло до того, що Марія часом не приходила на ніч додому. Казала, що ночувала у Домахи, але злі язики говорили, що вона деінде проводила свої ночі. Тоді Одарка і Михайло заявили останнє слово. Або — або. Або Гнат стриножить свою брикливу жінку і вона сидітиме дома та працюватиме, або хай собі під (енергійно) три чорти вибирається з хати. Он є комора, роби з неї хату і жий там, як хоч. Ми не допустимо, щоб про нас люди таке говорили. Не допустимо, щоб нас викпивали через твою жінку.

За цим слідувала сварка. Обидві братові змагалися голосами, і, розуміється, побила рекорд Марія. Гнат наскоро робить з комори (що через сіни) хату, ставить стола, лави, стільці, чіпляє у куті кілька образів і перебирається з Марією на самостійне господарювання. Ділилися садом, полями, городом. Дерлися за кожне дерево, за кожну п'ядь землі. Щастя ще, що Михайло розважливий, а Гнат неговіркий.

— Ех, і дурний ти, Гнате, дурний, хе-хе-хе! — регоче Трихон при зустрічі з Гнатом.— Дав себе осідлати бабою і пропав. Був людиною, а тепер гірше постола. Я таку жінку коли б перегнув через коліно та всипав їй двадцять п'ять нарипників, не бійсь. Пам'ятала б і дітям своїм заказала б таке виробляти. Казиться з жиру. За хлопцями гицає, як кобила, а ти без ложки теплої страви сидиш. Яка у тебе сорочка? Коли вона прана? Воші тебе загризуть.

Гнат тільки слухає. Е, говори, мовляв, говори... Трихон хльостко спльовує.

— Був чоловік як чоловік, а тепер, пробач, гузниця!.. Тьху!.. — Обертався і йшов геть.

А Гнат також обертався і йшов геть. Йшов поволі додому, думав, носив цебром свиням, напував корови, приносив з льоху бараболі.

Дні, мов краплини крові, капали з пораненого життя. Минув рік. Тяжкий, суворий рік. Зимою пробував було Гнат читати Марії книжки. Ах, її мало тепер цікавлять ті байки. Вона краще поспіва. Любив Гнат її співи, але тепер вони не так, як колись, звучали. Не те у них вкладено. Чулося розгульство, кпини над всім. Такі пісні співали тоді, коли в хаті немає образів.

Куди ж дінеться вечорами Гнат? До сусідів не хочеться. Там з нього тільки кпляться та висмівають. Тоді йшов собі в садок, у лішник. Тут зовсім приємно. І тихо, і нікого з людей перед очима... А ще, коли теплішим вітром дихне, коли мороз не припікає, так тут зовсім розкішно. Сядеш собі на пеньочку, обіпреш лікті об коліна, обіймеш долонями голову і яких не передумаєш дум. У кущах причаївся невидимий співрозмовник. Він собі тихо сидить з тобою, дивиться одним оком і все до останнього розуміє тебе. Часом вітер похитне дерева. З гілля падає сніг і попадає тобі за комір. Чуєш, що твій мовчазний співрозмовник і пожартувати вміє. Усміхаєшся, виймаєш з-за коміра сніг і думаєш далі.

А вернешся — і як тоді щось гаряче смакує. Як приємно випити горня пареного доброго молока. А Марія спить. Хай спить. Ступай, чоловіче, по можливості легше, краще всього навшпиньках. Хай спить. Це добре, що вона принаймні дома. Слава Богу й за це...

Гірше було, коли Марія на цілий вечір зникала.

Йшла до сусідів, там збиралися парубки, молокососи, пробачте, сопляки. Коли Гнат женився, телята пасли, а тепер парубки. Марія не соромиться з такими скалозубити, грати в карти і вихіхікувати по темних закутках.

Тоді сидів Гнат чорний дома у своїй порожній, непривітній хаті. Втіхою його стала Біблія. Порішив перечитати всю. Перегортав сторінку за сторінкою, черпав мудрість пророків. До нього сходили великі давні мудреці, говорили з ним, як зі старим, розважали про минуле і майбутнє. Гнатові видавалося, що наближається дивна і страшна пора. Все буде зруйноване, не зостанеться каменя на камені.

Одного разу заговорила з Гнатом сусідка Гапка Хомиха. У неї три роки тому помер "її" та залишив купу злиднів і три малих лобурі. Всі знають, чим славиться на кутку Гапка. її славетний язичок вертівся спритно і невгомонно. Перша, люди мої, клепарка. Вулична жива часопис.

— Ну, що поробляєш, Гнате? — почала, як це вже до Гната пристало, з "ну".

— Ет...— кинув Гнат своє постійне і незмінне.— Отак... Се-те... Аби день до вечора...

— А як Марія? Гуляє? — так нібито Гапка і не знає.

— Ет... Поки молода...

— Постаріється, кажеш, перестане... Ну, це довго чекати. До того часу з'їсть вона тебе... Пропадеш. Зі смаркатими хлопцями прогуляє...

Гнат навіть "ет" не вимовив. Повісив носа і дихає. Гапка дивиться і продовжує:

— А я тобі помогла б. І не чарівниця, а помогла б... Ну?

— Ет...— відмахується Гнат.

— Що ти "ет" та "ет". Коли тільки зайдеш до мене на кілька вечорів, побачиш, що поможу.

Після цього, коли Марія була дома і Гнат не мав де подітися, вставав і шкутильгав спочатку надвір, після на вулицю і поволі опинявся у Гапки. Та його лагідно зустрічала, багато оповідала клепів, сипала свої знання, мов з мішка... Гнат слухав, екав і вертався зовсім задоволений додому. І так минуло кілька вечорів. Часто, вертаючись, Гнат думав, що більше не піде до Гапки. Ще, чого доброго, почнуть бозна-що ляпати язиками. Але, коли приходив вечір,— куди ж його? Думав, думав, зводився і поволі плівся туди саме.

І дійсно, по кутку ширилися клепи, що Гнат залицяється до беззубої баби. Гапка сама бігала і плескала:

— Вчора, чуєте, прийшов, приніс цукорків. Зроду ще не бачила таких цукорків. Хіба що, може, пани такі їдять.

На другий день Гапка хвалилася хусткою, а вневдовзі червоною з обшивками на сім пілок спідницею. Навіть хтось ту спідницю бачив. На цілому кутку тільки й мови, що за червону спідницю. Дійшло і до Марії. Та спочатку махнула рукою: "Хай, про мене, і сам себе віддасть тій Гапці. Байдуже..."

Треба було таке казати. Байдуже, Маріє, чи не байдуже, чого-то у тебе бігають так очі та червоніють щоки. А Гапка далі спідницею вихвалюється. Марія вечором лишається дома.

Стемніло, Гнат бачить, Марія нікуди не йде. Насовує шапку і береться за клямку.

— Стій-ної — звертається до нього Марія. Гнат зупиняється, знімає шапку. Допитливо дивить— ся, у руці шапка.

— Скажи, куди то ти щовечора ходиш?

— Ет... Нікуди... Вийду от...— мимрить Гнат.

— Ти, голубе, не етай, а кажи!.. Що то є? Чого то кожного вечора, тільки нажерся, за шапку і подався? Що ти, парубок, чи що? Думаєш, не знаю, куди тебе нечиста носить!.. Он цілий куток говорить про твої походеньки. Замість посидіти дома, почитати мені що-небудь, то він повіється хтозна-де і чапить там цілими ночами. Я цього не хочу! Чуєш? Щоб це було останній раз! Або сиди дома, або йди собі до тієї красуні назавжди! З Богом, Парасю...

Гнат цього вечора нікуди не пішов. Не пішов і другого. Марія також була дома. Два вечори промовчали, а на третій з'явилася невеличка, у червоних палітурках, книжечка. Говорилося в ній про хлопчину-сироту, який пішов у чужу сторону і там з доброго, порядного зробився великим розбишакою. І, коли він виріс, одного разу закохався у черницю. Та спочатку не любила його, але обіцяла любити, якщо він змінить спосіб свого життя і стане порядним громадянином. Той змінився. Став не лише порядним, а й дослужився у місті багато почесті своїми добрими ділами. Черниця за той час дійсно покохала його, але він розлюбив її і мусив женитися з іншою. Черниця з жалю та

розпуки кидає монастир і поволі стає вуличною потаскухою. Умерла п'яна на вулиці, і коли чорт прийшов по її душу, йому заступив дорогу янгол з мечем і сказав:

"Відступися, нечистий! Ця людина життям своїм рятувала грішну душу від загибелі. Рятувала її своєю любов'ю, а тому вона належить мені".

"Але це вже пізно",— сказав нечистий.

"Не може бути ніколи пізно, коли йде про спасіння живої душі",— відповів Божий посланець.

Коли скінчив, помітив її великі чорні очі, які дивилися на нього поглядом вдячності. Гнат не видержав такого сильного, давно небувалого погляду і спустив свій зір додолу. Щось тепле заворушилося в його душі. Це було те саме, що й того осіннього вечора, коли Гнат почув з темноти "чого ти прийшов". Але за змістом це зовсім протилежне. Тут не було слів. Тут був один тільки погляд і, здається, сльозина, і цього вистачало Гнатові.

Одразу наново віднайшов себе. Захотілося знов піднятись знизу, випростати спину, сміливо глянути вперед. Того вечора Марія постелила постіль і не пішла, як звичайно, на запічок. Роздягнулася і лягла на ліжку. Лежачи у темноті, Гнат боявся поворушити— ся і присунутися до неї. Боявся навіть торкнутися її, але по часі відчув, що стороння тепла рука злетіла з темноти і впала на його плече. Схопив її, приложив до гарячої долоні свої уста і заянчав так дико і так боляче...

Тієї ночі Марія завагітніла по-третє. Гапка після зустріла Гната, шкірить свої щерби і домагається хустки. Так. Гапка дійсно дістала хустку.

XIII

І родила Марія третю дитину — дівчинку. Назвала Надією. Гнат зовсім забув своє "ет". Назганяв кумів і горілки, помирився із Михайлом та Одаркою. Хрести— ни вийшли такими, яких вже давно на цьому кутку не було.

Роділля лежить у подушках. Гнат, як тільки видере свобідну хвилинку, вертиться коло неї.

— І чого ти тут цілий час вертишся, Гнате? — свариться баба Улита.

— Хай буде тут,— каже Марія.— Дивися, Гнате, на дитятко... Твої уста. Ні?.. Так і здається: усмішка злетить.

Гнат не знає, де подіти радості. 'Скаче на здоровій нозі, реготить. Тож дитина має його уста... А очі материні. Чорні очі... Ах, як радісно іноді буває на світі! Хіба ж не варт пожити для такої радості?..

Росте дерево, росте стеблина жита, росте і Надія. З непомильною точністю повторила життя малого Романця. Так само з'явилися у неї зубки. Так само починала рачкувати, так само зводилася на хисткі юженята і робила перші кроки. Так само тішилася Марія здібностями своєї дитини.

Життя з поновною силою обхопило Гната в свої обіими. Бігав, турбувався. Праці мав досить. Його іайстерня так розрослася, що часто мусив брати юмічну силу. Молоде і розхитане його господарство ючало швидко розростатися. Засіки засипалися зерном, кадуби борошном, крупою. У хліві стояли повні корівки, годувалася товстюча льоха. Придбав і коники порядніші. Воза зовсім нового змайстрував.

Через два роки Надія бігала, вигукувала "тату", "мамо", ластівкою літала коло своїх батьків і щебетала датячі щебети. Марія пишно одягала її, купала, мила. у неділю чи свято виведе до церкви — куми і рідні не натішаться. "Боже, яке миле дитятко!" І, Надійцю, те, надійцю, се... Той дає десятку на цукорки, та ще чогось.

Гнат і Марія чують під собою твердий грунт. Все, що було, стерлося з пам'яті. Жиють спокійним селянським життям. Сіють, збирають збіжжя, святять паску ікожний день зустрічають і проводять сонце.

Не думалося і не могло думатися, що і цьому буде край.

Видалася сильна зима. У Великий піст на село вдарив тиф і шкарлатина. Лікарської допомоги ніякої. Влада, яка невідомо де — за білими морями, за високими горами, за темними лісами, — не знає і не відає, що діється з її безчисленними народами. Посипалися люди, мов мухи восени. Кожний день десятками відвозили на місце вічного відпочинку. На село наліг смуток, відчай, плач. Темними морозними ночами виють голодні собаки. Вони чують, як шествує з подвір'я на подвір'я жорстока смерть і косить, не линаючи ні старого, ні малого.

Вступила вона і до Гнатової хати, і не минув місяць, як весела говорунка Надія в муках та в стражданні покинула назавжди наш мир. Марія думала: нема більше справедливості. Це ж жорстока несправедливість. Тож безглуздя. Якісь кпини над нею... Зрештою, навколо смерть, смерть і тільки смерть. Де ж життя? Коли ж начнеться життя? Навколо покотом люди. Чого вмирають люди? Чому не жиють? Горе Марії не мало границь...

До того ще сталося друге нещастя, яке дещо притупило перше. Гнат цілий місяць лежав хворий і змагався зі смертю. Тиждень пролежав у непритомності. Дома вийшло паливо, борошно. Треба було до лісу, до млина, і, як тільки почав зводитися, не міг всидіти вдома. Навколо стільки роботи, що ніколи хворіти. Одного дня приїхав у ліс, попав під деревину, яка потрощила йому якраз криву ногу. Був ще не зовсім видужалий, щоб міг як слід справлятися з працею. Пізно уночі майже непритомного, витіклого кров'ю, привезли Гната додому. Марія не розуміла, що це твориться. Бігала і благала когось рятунку.

Але ніякого рятунку не було. Гната відвезли до лікарні, двадцять дві версти далеко від села. Марія залишилася сама на господарці. Тиф якимсь чудом оминув її. Не було родини, де б не лежали усі покотом. Марія часом навмисне заходила до Михайла, де всі лежали, поралася там, допомагала — і нічого.

Щотижня їздила Марія до Гната і відвозила йому харчі. Він потребував доброго відживлення. Довго змагався зі смертю і врешті її переміг. Його ногу рі— зали, вибирали потрощені скалки і заправляли в лубок. Коли заживе — невідомо. Скоро це не буде...

Між тим земля поволі оберталася обличчям до сонця... Дихнув лагідніший вітерець, і вступила весна.

Перед Великоднем сталася подія. Відслужив свою службу і повернувся додому, живий і здоровий, матрос Корній Перепутька. Дужий, кров з молоком, "что да как", носа в хустинку сякає. Всі сусіди збігалися подивитися, а він стоїть — дубило серед потрощених тифом кістяків — і тари-бари розводить. Міцний тютюнище окаджує його низеньку хатчину. Стоїть, і голова у сволок впирається. По лавицях навколо дядьки. Слухають, слухають і слухають. Самого царя бачив і

кричав йому "ура"... Сонце допомагало життю. Он парує широке поле. Воно вимагає зерна. Встає раненько селянин, хреститься на схід сонцеві і плужиться на ниву.

Марія зустріла Корнія. Глянув на неї:

— А-а! Здравствуй! Как пожіваєш? Що ж, саломя— ной вдавой осталась?..

У Марії від несподіванки занімів язик.

— Малчіш? Да! Многа лєт тєбя нє відал, а всьо-такі нічево!.. Красавіца. Глазіща, как углі гарят. Нє скучна адной? Нєбось скучна. Да?..

Хіба вона знала, що на це сказати. Коли б хоч полюдськи говорив, а то бозна-як... Марія червоніла, як дівчинка. Серед усіх тих, кого перемолов тиф, видавалася красунею. Що йому сказати? У нього підкручені догори вуса, у нього голена потилиця, у нього годинник на білій волохатій руці.

— Атучілася, відна, гаваріть. Раньше как запойоть, нє пєрєслушаєш, а тепер малчіть.

Марія не забороняла йому приходити. Хай. Поможе що-небудь.

Тепер весна. Робочі руки потрібні. Марія мусила хлопця взяти, але і хлопець сам зо всім не впорається. До того у Корнія дома навіть хліба не було. Мати з сестрою так догосподарилися, що тільки й зісталася напіврозвалена хатина.

Корній вештався по господарству Гната, як у себе дома. Хлопець, що служив у Марії, оповідав цікавим сусідкам, як

Корній серед ночі скидав Марію з ліжка, лаяв її матірною лайкою, а Марія цілу ніч стояла розібрана коло порога, тремтіла і навіть не сміла голосно плакати.

— Ну, — моргали хитро сусіди,— це їй не Гнат. Так їй, суці, і треба.

Гнат лежить, сумує за ріллею, за Марією. Бачить сонце, весну. Он за вікном гілка вкривається зеленим, птаха якась навіжено виспівує, а він не може підвестися, він прикований до ліжка. Марія, видно, не має часу. Вже другий тиждень не приїжджає. Де ж той, у Бога, час навесні. Там же праці, по вуха праці...

Дома, дійсно, немало праці. Одарка не раз дивилася, як Марія догоджала Корнієві, як ходила навшпиньках коло нього. Набере вузлик муки і до Оксеньки. Закололи веприка, половину Марії, другу забрав Корній.,Скільки тієї навесні праці... Марія ж пережи— вала весну... Навколо весна! Хіба ж не бачите весни?..

Піднімається зелена озимина. Цвітуть яблуні біло— рожево... Соловейко ллє співи... Сонце — як сміється! Подивіться, як воно сміється!..

Під вікном лікарні, де лежить Гнат, цвіте яблуня. На яблуні виграє ранкова заграва. Яблуноцвіт блищить росою і співами птахів. Де ж Марія? Стільки у неї, бідної, праці...

Одного разу, замість Марії, заїхав до Гната Михайло. Привіз пиріжків з сиром. Гнат зелений, як весняне поле, але міг уже повертатися, міг спертися на лікоть.

Коли Михайло скінчив розповідати, Гнат пожовтів.

— Ах, краще б не говорив такого! Хай би не знав. За вікном погасла яблуня, сонце почорніло, як підбите око. Витягнувся на ліжку і замовк каменем... Бачив Марію, що скидає матросові брудного чобота... Бачив Марію, що хмелиною в'ється навколо дужого тіла ворога. Бачив Марію-рабиню, Марію, що цілує ту руку, яка її б'є по лиці. Михайло від'їхав.

XIV

На Зелені свята Гнат повернувся. Ходив на милицях. Цвіли дзвіночки, братчики, кружляли метелики. За перший день обходив подвір'я. Обходив, як тінь. Зазирав до хліва, до комори, до льоху. Другого дня обходив садок.

— Ти, Маріє, не обкопала яблунь.

— Ти лежав, а хто то мав обкопувати?..

— Але ти й грядок на городину не приготовила...

— Треба було не бути там так довго і приготовити...

Гнат мовчить. Марія сильна, випростана, обновлена. Вечорами переходила босими ногами пекучу жижавку, тріщали трухляві хворостинки плоту, лішник закривав Марію молоденькими свіжими листочками.

Гнат брав тесака, стромляв його за пояс і дибав на милицях у браму. Смішний Гнат. Хіба ж він піде через браму? Стояв, тремтіли хворі ноги, минала ніч. Вертався до хати і заставав Марію в обіймах натхненного і радісного сну. Одне її око дивиться крізь вії. Гнат виймає тесака, кладе його на полицю і довго сидить в темноті над столом. Після засипає. У запічку, де

колись спала Марія, обрав собі місце. Там найкраще. Ах, нога!.. А-х, як вона, клята, болить...

Вечори. Йдуть, йдуть вечори, мов чорняві веселі парубки. Йдуть і виспівують.

— Далі так жити не можна, Маріє,— сказав одного разу Гнат.

— Ні. Так далі не можна, Гнате,— відповіла Марія. У Гната не хватає слів. Замовк. Але у Марії хватає.

— Я,— каже,— не видержу цього. Дозволь розлуку.

Гнат ще нижче повісив голову. Такого він не сподівався.

— Мовчиш?..

— Ет...— витиснув він.

— Знов те западенне "ет". Кажу до нього, як до людини, а він своє "ет".

— Маріє! Не думай так...

— О Боже мій! Боже мій! Я ж не люблю тебе. Я ніколи не любила тебе. Я зраджую тебе з іншим, якого завше любила і без якого не можу жити. Розумієш ти це?

Довга мовчанка. Нарешті Гнат:

— А я без тебе... думаєш, можу?..

— Але ж... але ж... Господи Боже мій!.. Тож це неможливо... Це не те... Ти... ти!.. Ти мучиш мене, Гнате! Ти силою забрав мене... Сім літ терпіла тяжку каторгу. Сім довгих літ. Сам Бог не хоче, щоб ми жили разом. Пусти мене, дай мені розвід, не муч себе і мене...

— Ніхто не знає, чого хоче Бог — А ти ж все-таки присягнула мені... в церкві ж присягнула...

Марія з відчаєм відійшла. Що має далі робити?

Через кілька тижнів Гнат уже знов міг дещо робити по господарстві. Вийшло борошно, треба їхати до млина. Поїхав і забарився. Коли вернувся, не застав дома Марії. Сів і їсть кусень сухого хліба. Вечоріло. Чекав на Марію, обдумував, що має сказати. І ненароком поглянув на образи. Впало в око, що там одного бракує. Бракує Матері Божої, тієї, якою благословляли їх на шлюб. Тяжкий здогад огорнув Гната. Підійшов до скрині — порожня. До ліжка — нема подушок. Оглянув все і не знайшов нічого Маріїного. Винесла.

У хаті порожнеча і тиша. Сів коло столу... Думав, думав і думав... Прикро і боляче. Пішла все-таки. Кажуть, б'є її, тиранить. У нього ж немає чого їсти. На подвір'ї навіть хвостяки нема, хата ринеться. А все— таки пішла. Любив, шанував... Не сказав марного слова... Терпів стільки, що навіть кінь не витерпів би, і все-таки пішла... Маріє! Чого ти від мене пішла? Вернися, Маріє! Не скажу тобі нічого прикрого. Вернися! Коли б ти знала, як болить у мене тут і тут... Коли б ти могла усе знати... Чого ти пішла, Маріє? Може, сказав тобі за сім літ одне погане слово? Може, скривдив тебе одним недобрим вчинком? Може, скажеш, не дбав про тебе? Діти наші... Чи ж я, Маріє, винен, що вони повмирали? Ні, я не винен. Любив їх, турбувався за них, болів їх смертю... І хіба ж, Маріє, я винен? Чого ж ти тоді пішла від мене, Маріє?..

Того вечора Гнат не міг молитися. Гляне на образи, а найсвятішого немає. Порожнеча і павутиння на тому місці, де стояла вона, велика і усміхнена Мати. Немає слів для молитви. Рука не підноситься, щоб положити на себе знак хреста. Ніч тягнулася тепла, літня, пахуча. Цвіли десь рожі, співали півні. На сході розливалася заграва, у саду падали опадки і шелестіла широколиста яблуня-паперівка.

Цілу ніч Гнат не спав. Як, прошу вас, можна в такий час спати? Зійшло, як звичайно, сонце. Зійшло, піднялося і жахкотить. День минув, і знов ніч. Скільки тих^днів і тих ночей. Не перелічиш. Тижнями йшли, місяцями, роками... Все дні, все дні... До якої тисячі дійдуть? А Марії нема й нема.

Ні, є Марія. Вона живе, боліє новими болями. Вона завагітніла. Корній довідався й лютував. Найшла час вагітніти! Що вони будуть тепер з дітьми робити? Родиться — обох викине. Хай собі до Гната йде. Ні, ні... Воно не родиться. Боже! Дай, щоб воно не родилося! Не хочу... Не можу!..

Пішла до якоїсь баби. Та патралась у ній, виривала живе тіло, ніби залізом гарячим випікала плід. Ціпила Марія зуби, янчала, заливалася кров'ю, але терпіла. Треба було терпіти, і навіть хотілося терпіти. Вернула— ся до Корнія хвора, але порожня, мов вилущений стручок. І Гнат зовсім нічого не знав...

Осінь. Село збирає багаті овочі і згортається равликом до зими. Гнат думав, чекав, сподівався і порішив дати їй розвід. Хай розводиться. Все одно. Але витрати на розвід має взяти на себе.

Марія втішилася, але де взяти грошей? Треба на залізницю, треба за сам розвід. До Корнія звернутися? Ні, до нього не може звернутися. Не дасть, накричить, та й не має він грошей.

Побігла до жида. Просить. Добре. Той дасть їй грошей, але за тверду заруку. Бери тверду заруку. Марія готова все віддати, аби дав гроші. І той дав гроші, великі гроші, цілих тридцять карбованців.

Після їхали з Гнатом залізницею до консисторії. Раз в житті і їхала так. Там дали розвід, але Марії не хватило грошей. Мало не плаче, просить Гната, і що ж йому було робити, як не допомогти? Погодився завезти десять пудів пшениці, і на цьому справа скінчилася.

На двірці Гнат каже:

— Ти, Маріє, нічого сьогодні не їла, а вже вечір... Зайдем сюди... Тут можна поїсти.

— Ні, ні... Не можу, Гнате... Не можу...

— А ти не бійся. Я гроші маю...

І вони зайшли. Сіли коло стола, Гнат замовив шинки, хліба і гірчицю. Марія їсть, їсть жадібно, швидко кусає хліб з шинкою. Гнат дивиться на неї. Змарніла. Не така вона у мене була. Покликав кельнера.

— Дайте мені ще пива. Два куфлі...

І у Гната і у Марії у кишені папірчики. Вони кажуть, що Гнат і Марія вже не належать собі. Все, що було, що пережилося, все то можна забути і не думати більше про те... Марія має під очима синці, чує сильний голод, але не. почуває смутку. Ні. Весело їй. Здається, тільки родилася, тільки зачинає свобідно, по-своєму жити і справедливо дивитися на великий Божий світ.

Мовчить Марія, і Гнат також мовчить. Він тільки дивиться на Марію. Можна ж йому хоч надивитися на неї...

— Маріє,— каже і робить перерву. Не хватало духу нараз довести до кінця,— порвемо, Маріє, ті папірці... Вернися до мене...

Мовчанка. Марія перестала жувати, глянула на нього. Запер віддих... Чекав. Остання соломинка.....

— Хм!..— усміхнулася вона криво.— Хіба ж можна про це говорити, Гнате?

— Їж, Маріє, їж... Ти голодна... Марія далі їсть. Гнат мовчить.

Книга днів Марії

I

Корнієва хата край села на пагорбку. Сюди ясно світить сонце і свобідно дмуть вітри. Майже під порогом пліт і межа. За межею братове, а за плотом літом цвітуть соняшники і чорна рожа, зимою лежить величезна замета. За хатою кілька груш, дві високі старі черешні і одна короната лутова вишня. На ній рідко родили великі, прозорі і соковиті ягоди.

Поля у Корнія мало. Сад і город окремо, без заїзду. Треба було ходити через братове, і коли тому щось не подобалося, він відмовляв Корнієвому приступу до власного городу. Скошували сіно, отаву і носили ряднами на плечах. Складали коло хати у копички. Клуні Корній не мав.

Марія забрала від Гната свої дві десятини і забрала також корову з теличкою. Корову зараз мусила продати, бо треба

було віддати жидові борг. Лишилася теличка, яка стояла у гороженій з ліскового хворосту причепі. Більше нічого Корній не мав.

Правда, мав Корній добру витяжну гармонію, матроський "кльош" і кілька з викладеними комірами сорочок. У неділю, свято одягне кльош, візьме гармонію, залоскоче на її зубах пальцями... Марія з побожністю слухала його гру. Приходили дівчата, парубки і вибивали танці.

Йшли дні.

З часом прийшлось відложити гармонію. Прийшлось відложити і кльош. З руки зняв годинник і повісив його в хаті на цвяшку під образами.

Так само прийшлось розлучатися з московською мовою. Залишив собі "да, верно, например". Решта по-людськи було. Так тепліше. На господарці що крок — праця. Руки почорніли, набрались селянської цінної шорсткості.

Марія гнулася перед ним лозою. Кпини, лайки, стусани, а плакати не смій. Чого ж їй плакати? Не для того рвалася, не того шукала. Сама винна, обіцяла і забула обіцянку, не чекала. Не вірила в любов, захотіла багатства. Покутуй.

А хіба він вірним був? Дотримував обіцянки? В гурті парубків оповідав про чорних муринок, як у Гамбурзі з "медьхен" гуляв. У Петербурзі справляв "афінські ночі".

Нічого, Маріє. Весна несе працю. Пригорнеться, пестить, просить: "Любий, хороший! Позичимо зерна, обсіємо поля, заворушиться, захвилює наша праця... Ну? Не добре буде?.."

Сам бачив. Куди не кинь — порожньо. Минулися макарони, рис, порції. А їсти треба. Марія зготовити потрапить, аби з чого...

Почав ворушитися. На службу до Мартина ніяково тепер. Треба чіплятися за своє. Задумав поставити клуню і поліз в скалу. Кам'яні стовпи міцніші. Одягнувся в лахміття, озброївся ломом, молотом. Марія тішиться. Марії подобається він в лахмітті з молотом. Вернеться від праці, накормить, положить спати. Присипляти не треба. Не встигла докінчити "отченаша", і праця приспала його. Спи, Маріє, і ти. Не дармувала також цілий день.

Початок зроблено. Корній все більше і більше втягався у працю. Ледача Корнієва сестра не видержала нових порядків Марії, пересварилася і пішла до жидів у найми. Вже одним ротом менше. Свекруха постогнувала і нарікала, але Марія не зважала на це.

На весну обсіяли поля, взялися до мурування клуні. Марія знов почула вагітність. Операція не пошкодила. Тішилася, але боялася сказати Корнієві. А що, як знов пошле до тієї страшної баби? Сказала. Обійшлося ліпше. Вислухав, махнув рукою і сплюнув.

До цього часу жили "на віру". Тепер же сам виявив бажання "обкрутитися". Приніс кошик "шкаліків", зачавив порося, скликав сусідів і загуляв "свадьбу". Хомиха божилася, що Марія ледь стояла під вінцем, такий вже у неї. живіт, але це не так важно. Досить, що Марія впертою працею, самовідреченням добилася нарешті права бути законною власністю свого чоловіка. Не чула границь радості. Весь час хотілося кликати це ім'я — Корній.

Заходить сонце. Виграють і дзеленчать мушки і комари. Марія йде з долини і несе на коромислі повні відра води. Засапується, стає, перекладає коромисло на друге плече, відсапується. Приносить воду, біжить на вигін і, приклавши до чола долоню, дивиться в сторону заходу сонця. Звідти має прийти напасена її теличка. Сонце б'є по зелених садах, обливає в долині стоси білого вапняку, мінливі хвилі жита на протилежному схилі.

Марія стоїть з прикладеною до чола долонею, на обличчі чекання, живіт вип'явся. Вітрець повіває з заходу, здуває спідницю і більше округлює Марії живіт. Хай. Не думає над тим, чи це комусь подобається. Он йде з паші її будуча корівка. Напаслася і додому. На, на, на! Ходи, ходи, красуле.

А вечором над селом бамкає великий дзвін. Завтра неділя. Марія не може йти на вечірню, і нащо їй туди йти? Вона ж вже не дівчина. Стане в своїй убогій хатині перед образами, он Мати Божа — спомин минулого, згорне на грудях руки і молиться. Вона вдячна Богові за соняшний день, за радість стояти з приложеною до чола долонею і захищатися від променя, за очікування своєї телички і, нарешті, за свій великий живіт.

Корній приходить з праці, гострить бритву і голиться на завтра. У нього вже досить довга і досить колюча щетина. Любив нею поколоти свою половину, а та задоволена з такого жарту. Тепер Корній намилює підборіддя. Кількома помахами бритви він поверне себе на кілька років назад, а це має також свою приємність.

Родився синок. Марія хотіла назвати по-своєму. Але Корній спротивився. Мав на флоті найкращого приятеля Демку. Охрестили Демком. Марії це ім'я не зовсім подобається, але раз хоче батько... Що може вона проти батька?

Коли Демко перший раз закричав, Корній підійшов, подивився і усміхнувся в ус.

— Ротатий вийшов. Гуде порядошно... Марія переконана, що батько захоплений Демком. Інакше й не може бути. Горне до себе сина, кормить грудьми — шкода, молока мало, кепські харчі. Але хай-но зберуть з полів. От-от зберуть. Марія просить:

— Корнію, любий. Маєш карбованця, купи маленьке поросятко. Вигодуємо, і на Різдво ковбаска буде.

Пішов на ярмарок і приніс у мішку порося. Марія чим має кормить його, і за пару неділь уже підсвинок. Он доспіває ячмінь, ростуть бараболі.

Настали жнива. Корнієві поля не особливо вродили. Запущені, дерном зарослі. Зате на Маріїних яка пшениця. Ці вироблені. На них Гнатові сліди ще не затопталися.

Марія жне жито, пшеницю. У снопах кувіче Демко. Відірветься хвилинку від праці, накормить, втихоми— рить і жне далі. Пшениця — як ліс. Тяжке, золоте колосся гнеться уклоном сходові. Жахкотить сліпуче сонце і смажить зігнуту спину. По загорілому обличчю біжить піт.

— Не бійся, як була у Гната, не тягнула стільки,— гомонять сусіди.

Не розуміють вони Марії. Але їй байдуже.

Сонце сповзає, ховається — Марія жне і жне. Сідає роса. Марія не в'яже снопів, а розкладає нажаті жмені по стерні — пов'яже завтра, як висохне. Треба спішити. Дожне своє, піде на зарібки, жатиме на спіл "на десятий сніп".

Зійшов велетенський урочистий місяць. Демко спить у снопах, загорнутий у теплу пелюшку. Марія дожи— нає, бере сонного Демка і несе поволі свої тягарі та болі додому.

Корній не дармує також. Ніяково дармувати, коли жінка рве з останніх сил. Не наймит же він тут, а господар.

На світанку зводиться, клепає косу, набиває грабки і тягне на косінку. Покосив ївоє, ходив косити на зарібки. Щодня дев'ядесят копійок, на осінь мусить конята роздобути. Клуньчину звів, ось тільки змолотить жито, наробить сніпків і пошиє. Поки що світить ребрами.

Все більше пізнається смак і радість праці. Відходять і забуваються босяцько-пролетарські звички. Земля втягує у своє нутро і наповнює жили, розум і ціле єство твердими звичками. Корній чує вже це. Матроство забувається, і він стає людиною. Поволі забуває матюки, переходить на рідну мову, яка вертає йому родинний утулок. Пізно вертається з праці Марія. Корній не кричить, не вимагає тупцяти коло нього.

— Йди, Маріє, відпочинь. Я вже повечеряв, а мати опорала підсвинка. Я он і дров на завтра приготовив...

Ні. Марія ще не піде відпочивати. Вона знайде за що взятися, але праця для неї тепер не тяжка. Ті кілька добрих слів відняли всю її втому. А Марія має ще досить і без підсвинка праці. Он малий Демко. Треба покупати, накормити і приспати...

Марія бігає, руки мліють від утоми, але лагідна усмішка не сходить з її уст.

— Не голодний ти, Корнію? Натягнувся досить? Боже,.Боже!.. Коли б нам скоріше доробитися чого!..

— Ну, ну, досить. Не суши голови. Лягай і відпочинь. Як той крикун? Верещить?

— О ні! Він у мене молодець.

— Хай росте.— Підійшов до сина, подивився і зморщив широку усмішку.— Спить? — сказав наоста— нок і не добавив, як звичайно, "сукин син". Не повернувся язик.

Украдені на сон години Марія просипляє каменем. З світанком піднімається і наново бадьора. Корній вже набиває грабки, стара жене теличку пасти. Машина праці пускається в рух. На полях рядами півкопи. Тяжкі зернисті снопи. Край золотий, край праці і хліба. Сонце любить його, опікає, огріває. Навколо соняшно і блакитно...

На осінь клуня наповниться пшеницею, житом, вівсом і ячменем. Зверху накрилась грубою стріхою.

Корній ходить навколо і тішиться. Багато, але не досить. Треба більше. Більше, далеко більше. Стільки, як у Кухарчуків, як у Трихона. Не гірший він від них. Потягне більше, ось тільки заждіть, хай випростається. З'являється снага ширитися. Щастя в зрості, в перегонах...

І Корній доказав, що він не гірший. Зібрав, що мав,— яблук, слив, посортував і знайшов купця. Змурував кам'яний льох. Сам каменю набив, льох просторий, як стайня. По сторонах засіки, а в них "золоті ранети", пахучі червонобокі "тирольки", "зорі", "виноградки". Хай полежать, набираються запахів і ціни. Половину продав з осені, а другу лишив на зиму.

Марія подбала про вишнівки, слив'янки. У льоху на полиці бокаті лавою бутлі. Стоять, повипинали блискучі животи і

приманюють. Корній не доторкнеться до них. Бувало, не видержав би, все до краплини вихльостав би, тепер не те. Хай стоять. Оказія трапиться, а тоді і на них черга прийде. Викотить на стіл перед гостями — і дивіться, яка моя жінка... Корній вище підіймає голову.

Завелися у Корнія дві коняки. Гніда і булана. За двадцять карбованців з ярмарку приволік, а все-таки поорав і посіяв. своїми. На зиму сіна досить, овес також знайдеться, вил ожить, ребра стервом і матиме коні. Воза тим часом дерев'яного роздобув. На залізняка не вистарчило. Все в свій час.

По молотінці знов до каменю. Приходить черга на хату. Побудує хату на цілий куток. На фундамент потрібно каменю, стіни виведе з цегли. На друге літо задумує зробити маленьку цегельню і вже стягає поволі різні комердяки на випадку.

А Демко ріс, грубшав. На Різдво готовилося свіжину. Веприк уже ледь піднімається. Марія уміє годувати веприків. Будуть ковбаски, сало. Перед святими напечено гори повних паляниць, книшів. Хату прибрала паперовими квітами та рушниками. Купила шматок шпалера і також приліпила під образами. Корній наготував дров, добрих, грабових. Не будуть мерзнути...

Подумав також і про Марію. До цього часу вона нічого не купувала для себе. Доношувала все те, що принесла з собою від Гната. Тепер же Корній поїхав до міста і, вернувшись, ніяково соромлячись свого вчинку, виложив перед Марією барвисту на спідницю матерію і нову хустку. Матерія нічого з себе не уявляла, але Марія не могла натішитися. Вона в житті ще не дістала кращої спідниці. Це ж купив він, той, який ще ніколи нічого не купував. Кинулася йому на шию.

— Дякую тобі, любий мій! — Цілує палко, а Корній пручається, повертає неголеною бородою і зніяковіло муркоче: "Ну, ну, ну, Маріє... Нічого не сталося... Буде, досить..."

Але Корній переживав не менше вдоволення, як і вона. Навіть і не догадувався, як приємно робити щось, що приносить людині втіху.

Тихий морозний вечір. Корнієва хатина напівзанесена снігом. У маленьких віконцях горить червонаве світло. З великого, прикритого стрішкою комина двома вусами виходить і піднімається дим. Місяць ще не зійшов, але підбарвлення рожево-бузовими барвами сходу заповідає наперед його урочисте піднесення.

На вулицях тихо і урочисто. У морозному повітрі розлито спокій і святість. Рідко проходить запізнілий селянин, поскрипуючи замерзлими чобітьми. У глибо— кому, сталевої барви небі горять ядерні зорі.

Марія не світила сьогодні лампи. Ні, Марія засвіти— ла лампадку, маленьку червоного шкла лампадку перед образами. У хаті півтемно, тепло, повно запахів печеного хліба, різних страв. У передньому куті стіл, на нім насипано зерно, сіно і застелено білим доморобним настільником. На покуті жменя сіна; у сіні горщик куті, горщик овочевого узвару, покриті житніми книшами. Над усім поставлений дідух, зв'язаний з різного збіжжя.

Корній упорав уже все на дворі. Там більше немає роботи. Надходить велике свято. Як заспівають перші півні, треба вставати і поспішати на всеношну.

Корній, Марія і стара мати сідають до заставленого стравами столу. Все тут є. Бери що хоч, що заба— жається. Все це добре, все своє, зароблене працею і терпінням. Бери, людино, святий хліб, переломлюй і їж. М'який, пахучий, смаковитий. Перехрести своє чоло і скажи: "Дякую тобі. Боже, що сподобив мене ласки своєї і дав змогу лити піт свій на ниві моїй, щоб їсти цей смачний хліб". Переломи і їж. їж хліб, капусту, вареники, їж голубці і смажену рибу. їж кутю зернисту і поливай її соками овочів саду твого. Запий все медом, зібраним з квітів краю твого.

Корній, Марія і стара мати сидять коло столу і їдять Святу Вечерю, їм весело і радісно. На обличчях спокій, видно сяйво щастя — короткого і проходя— чого, але все-таки щастя. "Ми,— кажуть Маріїні очі,— не вимагаємо багато щастя. Щастя наше у повноті існування, але кілька разів на рік ми скупчимо його у одно велике видиме щастя, щастя, яке випромінює з наших віч, з наших уст, з наших душ".

Ніч йде. Велика, свята ніч. Спати в таку ніч не хочеться. Балакають про минуле літо, про працю, згадують кожну пролиту краплю поту. Корній оповідав Марії про краї далекі, де сонце просто над головою і де тепер літо. "Літо на Різдво?" — "Так, Маріє. Є такі краї. Різдво, мав би пекти мороз, а воно смажить сонце, "цвітуть дерева і співають птахи..." — "Боже, який дивний і великий світ!" — "А ти думала, малий? Світ дуже великий. У світі дерева різні. У нас дуби, яблуні, липи. Там пальми, банани. Люди там чорні. Є, Маріє, різні люди, а там чорні. Дикі звірі там страшніші від наших. Там жиє лев, жиє великий гад, там птахи барвисті і великі. От які є, Маріє, країни..."

Марія думає.

— А море? Страшне, мабуть?

— Море? О Марієї Море страшне, але гарне. Сонце заходить, і бачиш чітко його злиття з водою. Вітер повіє, підніме хвилю, жбурне нею в просторі і покотить до самого краю. На березі — скелі з граніту. Високі скелі, сильні. Вдарить хвиля об скелю і розсиплеться, .вдарить ще і знов розсиплеться. Хвилі ж як наша гора...

— Ох, Боженьку!..

— Так. А ще є краї холодні, льодові. Бував і там. Сонце так низько пливе над землею, завжди червоне і завжди сердите. А прийде зима — і зовсім сховається...

— На одну ніч, Корнію?..

— Ні, Маріє. Не на одну, а на багато ночей і на багато днів.

— А як же є?

— Хм... Як є? Темно. Темно на землі, а присвічує інше світло. Там мудрий Бог поставив інше світло, барвне, як веселка, і воно світить...

— І там також люди?

— І там люди. Скрізь люди. Б'ють дикого водяного звіра, вдягаються у шкіри. Там гори все з льоду. Море, вода, а на воді пливе гора... Такої у нас немає. Висока гора...

— Як у Межигір'ю?

— Де там! Вища.

— Як у Стовпці?

— Більша. У нас нема таких гір... Вони плавають по воді, сходяться і розходяться. Часом вітер попхне одну на другу, вдаряться і розіб'ються.

— Ті гори?

— Певно. А що ж?

— Корній! Ти все то бачив? А я, знаєш, догадувала— ся. Догадувалася, що ти стільки бачив. От і моя правда. Бач. Іноді людина не розуміє чогось, а серце каже: "Роби так і так". Йдеш і робиш. Коли б ти знав, як я любила тебе. От цього ніяк правдиво не розка— жеш. Що не скажи, мало. Не можна, Корнію, розказати любові.

— Понімаю. Думаєш, я не любив?

— І ти любив? Корнію? Любив ти? Я думала, що ти любив. Думала так, їй-богу, думала. Раз прийшов ти на відпустку, йшов переді мною, не оглядуєшся, дівчина з тобою... Йду ззаду, болію і думаю: "А все— таки ти мене любиш. Коли б ти був добрим..."

— Матрос не сміє бути добрим. Не сміє, Маріє. От що...

— А ти ж?.. Ти ж матрос.

— Я землероб. Цонімаєш? Земля ніжить, а море гартує. Це вогонь і вода. От воно як. У морі гинуть люди на кожному кроці. На кожному кроці море каже тобі: "Ти є ніщо, людино, в порівнянні зо мною. Стань тільки на поверхню мою і погрузнеш..." А подивися — земля. Чим сильніше станеш, тим певніший... Земля і море... Так воно...

— І ти любив мене?

— Зрозуміло. Як звір. Іноді думав — піду і задушу. Тебе і його. Думав — гад він, знищу. Ах, їдять його комарі, думаєш. Вб'єш — на Сибір. Пустяк вніманія. І так терпів, поки матросом чувся, поки море в очах мерехтіло. Товариші твої зійдуться і регочуть, оповідають про бабів. І думав я: "Така і Марія. Сьогодні моя, завтра чортова".

— І тепер ще думаєш, Корнію?

— Дівчина від землі не може бути така. Не знав. Дівчина від землі — це віра. Дівчина моря — зрада.

— Діти,— засовалася в запічку стара.— Спати пора. Заспіває півень — і на всеношну. Спіть...

Марія прокидається. Коло неї у колисці її дитина. Марія усміхається. Стара сказала їм "діти", а вона ж мати, і він батько. А може, й направду діти.

— Будемо спати.

Умостилися і замовкли. Лампадка перед образами горить далі. У таку ніч не можна гасити світла. Всі казки розповіли і вислухали, а надворі твориться друга казка. Зійшов місяць, зійшов великий і ясний, зупинився серед неба і дивиться на сонне село. Сплять засипані снігом хати. Тихо сплять і дивляться очима, щоб не проспати всеношну.

Перший день, другий і третій. Все це свята. Тиша минула. Загулялося, і полилася пісня, коляда. Минули дні. Новий Рік. Ще дні — і Водохрещі. По селі колодки справляють, Корній не останній. Скликав людей, і викотились на стіл наливки. Радості

було, сміху, музики. По довгій мовчанці заговорила знов Корнієва гармонія. Молодиці приплескували в долоні і дрібно вибивали танці.

Дні йдуть далі. Ніхто не спиняє, ніхто не перечить. Місяць міняє місяць, і коли настав осінній, Марія одного вечора сказала:

— Корнію! Матимемо знов...

— Малого? Недобре тобі? Знизнула плечима.

— Ні, Корнію. Мені добре. Але праця надходить, знов не могтиму досить робити... А у нас же стільки праці...

— Що й кажеш, умерти не буде часу?

— Смійся. Вилічила дні, і виходить якраз на жнива...

— Ну і що ж? Все тоді родить — земля і ти. Чого ж дивуєшся?.. Нічого, жінко. Валяй і далі так. Земля наша велика... Заселяй, засипай людьми. Аби лиш люди були, аби лиш не потвори...

Весна принесла працю. У Корнія вже коні. Теличка отелилася і дістала повищення. Тепер вона корова і має свою теличку. Скінчилася сівба, і Корній присту— пив до цегельні. Вибрав на вигоні під пагорбком соняшне місце і викопав піч. Глина на місці. Воза сво— го дерев'яного на водовозку переробив, купив оселе— дянку і возив з криничини воду. Марія не зважає на свою вагітність. Підіткнувши високо спідницю, місить ногами глину, викладає заступом на стіл, а Корній формує цеглу і розставляє по току. До жнив виробили кілька

стосів дзвінкої червоної цегли. На друге літо можна чекати хати.

І так кожний день закріпляв у Корнієві певність у свої сили і здібності.

Марія виросла на господиню і матір. Жала, пекла хліб, родила. Он бігають обмурзані підсвинки, скавучать. Он обдерлася хатина, опала глина і визирають погнилі кругляки. Там малий Демко заліз у кропиву, попікся і верещить. Марія все бачить, все чує, скрізь прикладає свої руки.

У кінці жнив Марія "розсипалася". Прибавилося аж двійко нових крикунів. Корній сказав, що коли так кожного року піде, то у них виросте ціле плем'я. Але це ж жарти, Маріє. Нічого, нічого.

Марія й не думає журитися. Не мала часу дмухати на них, тупцювати коло них, але вони й самі росли. Корній їде до міста і бере вже з собою старшенького. Хай привчається, подивиться на жидів і на возі посидить. За те дістане булку за цілі три копійки і великого, на виріст, кашкета або черевички.

А дні невпинною чергою пливуть. Настав і такий, ко— ли Марія наварила і напекла не лише для своєї роди— ни, а й для шістьох чужих людей. Сьогодні закладщи— на. Закладається фундамент нової хати. Нелегка це річ. Треба гроша, а де його взяти. Треба сили, треба людей. Конята, які купив кістяками і виправив, продав знов, а купив дешевші. Продав годовану льоху, на осінь сподівається урожаю овочів. І так зо всіх боків стягалося, що тільки можна, і будувалося, творилося нове, обновлене життя.

Місце, де має стати Корніїв дім, ніби навмисно для цього приготовлене. Рівне, проти сонця. Не те що там, під братовим порогом, де лиш не ступиш — на чуже попадеш... Тепер і подвір'я розгорнути можна, і квітник людський завести. Далі до дебрі кусень поля під молодий садок відрізав. Засадить, і хай росте — не собі, так дітям.

І мури все росли, все вищали. Вікниська широкі, високі. Корній між людьми був і бачив, які в чужих краях роблять хати. Стріху вивів широку і покрив черепицею. Нарешті прийшов той день, коли Марія переносила свої пожитки з маленької старосвітської хатини до нової просторої хати. Кухня, світлиця. Заговориш —— луна йде. Приходили сусіди... Марія, підтикана і боса, з дитиною на руках показує свої покої. Коло неї Демко, у колисці маленький Мак— симцьо, на руках Надійка.

— Отут, людоньки, поставлю ще нові лави, отут будуть ліжка. На вікна треба б кілька кращих вазонів, якісь завісочки...

— То-то-то! Знаєте, як маєш поряднішу хатину, то й хочеться все порядніше.

— Коли ж не має сили нараз. Усього, як-то кажуть, не подужаєш...

На Різдво Корній задав гульню. Навмисне посвя— чення.хати на велике свято відложив. І часу більше, і приготуватися як слід встигнеш. Сусіди пили і виспівували "многая літа" дому сьому. Корній тут пан, Марія — пані.

III

В ті дні трапилася війна. "Гапонець" на руського царя задумав, клятий, піти. Забрали декого, потягли і Корнія. Марія готує торбу печива і від сліз не бачить власних дітей.

— І на кого ж ти нас покидаєш? І що ми без тебе почнемо, як будемо? Тільки що на ноги звелися, і одразу, матінко моя, отаке нещастя!..

Голосить Марія, ночі не спить. Нелегко і Корнієві дому свою покидати. Куди не глянь — праця. Все твоє, до всього приклав руку і немало пролив тут поту свого. Хто знає, чи вернеться назад. Йде на війну, а там вбивають, це ж знає кожний. Війна ніколи не жартує.

Відходив, всіх дітей цілував, цілував Марію. Всі сусіди посходилися і з ними сердечно — раз, другий і третій — прощався.

— Простіть мені, люди! Може, кого зобідив, кому терпке слово вимовив, на кого прикру думку мав...

— Хай тобі, Корнію, Бог простить, а ми не маємо чого прощати. Кращої людини не було. Хай тебе Пречиста Мати і всі святі шанують...

І Корній від'їхав. Сусіди далеко за село провели, а Марія аж на двірець... Прощалися.

— Бий мене Бог, коли я хоч раз на свому життю пустив одну сльозу, але тоді не видержав!..— хвалився після Корній.— Гірко з домою та землею рідною прощатися. Краще смерть...

Вернулася Марія півжива. Діти мамають:

— Де, мама, тато? Де тато?

Ах діти, діти!..

По деякому часі прийшов лист. Приніс сам староста. Понесла до сусідів прочитати. Малий школяр Марко відчинив і поволі читає: "Дорогая і любезная жона! Во пєрвих строках мойого письма спішу увідомить, що я слава Богу жив і здоров і чого тобі від Господа Бога жилаю. Кланяюся тобі низьким поклоном, а також дорогій мамаші Оксенії і жилаю вам дорогії мамаша від Господа Бога доброго здоров'я. І кланяюся низьким поклоном сестрі Феодосії і малим діткам і жилаю від Господа Бога доброго здоров'я. Передайте також поклін усім сусідам малим і старим знаючим і незнаючим, і ще, как ти дорога жена поживаєш, чи кормиш на Великдень веприка чи свинку, і чи дуже кашляють мама, не забувай про коні, корми їх добре, як не хватить вівса, вари бараболі і обмішуй січку грисом та чистою водою напувай. Надія і Максим, певно, вже підросли, а як згине сніг, не забудь поволочити боронами озимину, там, напевно, заляже сніг і може випріти. Як випріє, засій ячмінь. За цим словом бувай з дітками здорова, цілую тебе безчислено і жилаю від Господа Бога щастя, здоровля та многа літа. Твій муж Корнілій Перепутька".

Марія слухала, і кожне слово ранило її у серце. Пішла зараз до лавки, купила паперу, синього коперта і сусідському школяреві гостинця, щоб відписав "отвіт".

Сусідський школяр, гордий, що до нього звертаються у такій поважній справі, розсівся за столом, Марія наказала дітворі мовчати і, вмочаючи кілька разів перо, школяр почав священнодіяння.

"Розлюбезний наш муж і папаша.

Ми получили твойо письмо, которое ти писав 25 февраля 1905 года, за которое очінь тібя благодарим і дякуємо. Повідомляєм, що ми всі живі і здорові, чого і тобі жилаємо від Господа Бога. Кланяється низьким поклоном твоя жена Марія і бажає тобі вщ Господа Бога доброго здоров'я. Кланяються також твоя рідна матушка Оксенія, сестра Федосія і малия дітки Демко, Максим і Надія та жилають тобі від Господа Бога доброго здоров'я. І їщо ми просимо, што ти нам нічого про своє не написав: хотілося б знати про твою вояцьку жизню, бо жена твоя плачіт, горюїт і дожедається кінця..."

Далі хлопець-школяр не знає, що писати. Марія диктує: "Пиши, що на Великдень годую веприка, бо свиночка нічого вдалася і думаю пустити до кнура. Напиши йому, що мама поправляються і що теличка наша рябенька спускає зуби і дуже похуділа. Не їсть нічого твердого, і мушу підігрівати їй воду. Дітиська, пиши, ростуть, але так без тебе розпустилися, що вже видержати не можна. Нема кому старшого попругою потягнути, бо ж то він всьому привід. Напиши, що сніг трохи згинув і, може. Бог святий не допустить, щоб випріло. Не забудь написати, що я день і ніч тяжко за тобою горюю і гірко плачу слізьми. За цим словом приїжджай якнайскорше, цілую тебе безліч разів, твоя законна жена Марія Перепутькова..."

Школяр написав "Марія Перепутькова", дописав своє "жду отвіта, як птичка літа" і за неграмотну Марію Перепутькову власноручно розписався Марк Закаблук.

— Ах, Марку! Я й забула. А коні! Пиши! "Про коні не журися. Будуть брикати. Не можу сама впоратися, і, певно, прийдеться взяти хлопця. Напиши нам, де ти є і що робиш. Напиши нам, яка то війна, і не дуже лізь, куди не треба. Я молюся за тебе, і хай Бог схоронить тебе від усього кепського. Приїжджай якнайскорше! Борги за хату поволі сплачую і, може, по жнивах виплачу зовсім".

Після і чекала, як "птичка літа", відповіді. Селяни тільки й мають гуторки, що про війну. Ніхто не уявляв собі ні тієї війни, ні "гапонця", що все те, капосний, розпочав. Маньчжурія, Владивосток, Сахалін — ці слова часто вимовлялися, але де ті місцевості знаходяться, ніхто не знав. "Велика, я вам скажу, наша Росєя! Рік пройшов, не зійшов би! Поїздом, чуєте, цілий місяць їдь. А "гапонець", кажуть, як наша губерня, і то, різало його матері, осмілиться... Тож наші його заплюють..."

А Марія ночей не спала — виглядала і сподівалася. Молилася і сльози сипала. Поїхав, прислав листочка — нема й нема. Де вештається? Жиє? Не жиє?Діти самі, не допусти, Боже, щоб сиротами зісталися!

Одного разу зустріла Гната. Давно його не бачила. Уникала зустрічі. Краще далі від спомину і гріха... Він не женився, пристав знов до Михайла і так коротав дні. Тепер сам перейшов дорогу.

— Давно тебе не бачив. Сумуєш за чоловіком?

— Ще б ні... Діти, господарство, хоч розірвися.

— А пише?

— Коли б то писав. Написав одну вістку і мовчить. Може, борони Боже, що сталося. Сама не знаю й не відаю. До церкви ходила, давала на молебень. А тут весна йде, сівба...

— А не хотіла б, щоб поміг?..

— Поміг. Що ти мені поможеш? Упораюся, Гнате... Якось упораюся... На сівбу візьму хлопця... Але бувай здоров! Побіжу!..

— Чого, Маріє, такі поспіхи? — Хотів ще щось. додати, але де ж вона. Хіба вженешся?

Надходить Великдень. На останньому тижні Марія говіє і сповідається.

— Воно-то, людоньки, як подумаєш — гріх отак відкладати наостанок, але ж — бачите... Ні одної вільної хвилинки.

— Нічого, Маріє. Бог бачить і простить. Гнат також не мав, видно, часу і також на остан— ньому тижні говіє. Щовечора вертаються з церкви, і Гнат коло Марії. Хоч-не-хоч, а йдуть разом. Не плюне ж людина у вічі, йдуть мовчки. Марія вже не та, не колишня. Клопоти, праця зім'яли її молодість і красу. Під гору йдуть тяжко. Гнат штикільгає і голосно дихає. У займиську тихо і нікого немає. Гнат так підозріло позирає на неї, що робиться моторошно. Але виходять на гору і нічого. Розходяться.

— Чи не дозволила б, Маріє, зайти до тебе?

— Ото, Гнате, зайдеш, а ти ж знаєш людей, язики у кожного без кості... Краще ні...

— Маріє!..— говорить він.— Коли б ти тільки знала...— і вриває.

Марія ніяковіє. Боже, як вона мало має часу. Зовсім забула. Там же дітвора сама...

— Постій, Маріє... Не вичавлю, чуєш, справжнього слова... А люблю все-таки тебе. Так, чуєш, Маріє, люблю! От...

— Мовчи ліпше з такими речами... Ніяково. У мене ж діти, господарство.

— Діти... господарство... У мене... А коли б, значить...

Перебила.

— Не гніви, Гнате, Бога. Оженися і будеш, як і всі люди, жити. Треба, Гнате, жити... А то вбив собі в голову. Не можу ж я... Знаєш, що не можу...

Марія сказала добраніч і пішла. Пішла швидко і зараз зникла в темноті.

Гнат лишився зовсім сам. Весняно і тихо. Пахне земля міцними випарами. Кущі і дерева вбралися бруньками. Тиша. Приморозок. На небі рясно зір. | Гнат постояв і, замість повернути через перелаз до себе, пішов стежкою попід плотом за Марією.

Стежка м'яка, кроків майже не чути. Навколо рідкі сливові дерева, а далі дві розлогі яблуні-тирольки. Під ними купкою гною примостилася стареча городжена клуньчина Корнієвого брата Конона. Гнат зупиняється коло клуні, стоїть і наслухує. Після дістає куриво, вибиває кресалом вогонь і закурює. Курить довго, затягається міцним бакуновим димом. Он хтосьу темноті йде, наближується, рівняється з Гнатом.

— Добрий вечір! — Гапка Хомиха.

— Дай-бо здоровля! — відповідає Гнат.

— Це ти? Що тут робиш?

— Хіба ж не бачиш? От стою... Йшов з вечірні.,.

— Пізненько ти, чуєш, вертаєшся з вечірні. Далебі, голубе, заблукав... Не туди твої стежки... Хі-хі-хі! А чи не тягне тебе часом Марія? Знаю, знаю... Молодиця як тур... І грім її не візьме.

— Ти, Гапко, не того... Чого розпустила свою широку?..

— Хі-хі-хі! А що хіба? Не твою ж беру, чужу. Вона на тебе і задом не дивиться... А гладка, як кобила... Хоч, щоб допомогла?

— Який нечистий тебе, бабо, приніс? Хто тебе просить допомагати? — само собою вирвалося у Гна— та.

Гапка заскреготала сміхом.

— Не бійся, коли б вона опинилася з своїми бахурами без нічого, згадала б і про тебе...

— Йди, Гапко, своєю дорогою...— і одвернувся. Він сьогодні сповідався і причащався. Він навіть плюнути не сміє, бо виплює святе Христове тіло. На думку лізе лайка, і чути погане дихання Сатани. Жорстоке і палюче. Повернувся і швидко поштикільгав до свого перелазу навпростець, без стежки. Гапка погупоніла в долину...

IV

На Великдень церкви в огнях. На монастирській дзвіниці барвисті вогні. Від вечора до ранку висять ліхтарі і зоріють. Зоріє також небо і також всі вікна хат. У Марії, як і в усіх людей, горить під образами лампадка, накритий білим стіл, на нім кіш

на посвячене готовий. Заспіває другий півень, встанеш і підеш до залитої вогнями церкви.

Але у Марії на душі суга. Тяжка і чорна суга. Снився дивний сон: дістала листа від Корнія. "Жив і здоров, але додому скоро не сподівайся". Чому, любий? Чому, далекий? Адже тут весна, Великдень. Поле і діти чекають...

Спати такої ночі не годиться. Сон силоміць рветься, але хіба ви не знаєте, що нечистий цілу ніч над землею літає і спокушує: "Засни трошки. Ляж і засни".

Ні, нечиста сило! Не засну. Чекай, за хвилину райські двері відчиняться, вирветься на цілому світі, і на небі, і навіть у пеклі — Христос воскрес! — і ти, чорний демоне, падеш перед обличчям великого воскресения.

Марія не спить. Стара Оксенька також не спить. Лампадка червоним тріпотливим сяйвом освічує суворий лик Бога Саваофа. Рівні насуплені брови. Мудрі глибокі очі. Довга біла борода. Бог!.. Марія дивиться на нього, щоб не заснути. Страшно заснути у найбільшу святу ніч. Страшно проспати хвилину, коли воскрес син отого Саваофа.

Коли б ти знала, Маріє, чого болить твоє серце. От заспівав півень. Перший раз чи другий? Вибігає надвір. Темно і зоряно. Далеко на монастирській дзвіниці барвисті вогні. Ні, це перший півень. Тихо ще. Люди не рухнули. Чекають. Марія вертається до хати.

На постелі сплять малята.

— Так ви, мамо, глядіть їх. Не задрімайте. Прийду зі свяченим, розговіємося, а тоді і ви підете до церкви...

— Йди, йди, Маріє. Не бійся нічого...

Заспівав другий півень. Марія бере кіш з паскою, ще раз дивиться на дітей і виходить. Люди вже рухаються. Всіма стежками з пригірків, ярів йдуть навантажені пасками жінки, чоловіки, чути легкий гармидер. Час від часу монастирська дзвіниця освічується, ніби блискавкою, виразно на хвильку вирине з темноти і сховається знов, а в темнозоряне небо вривається і розсипається на безліч барвних вогнів довжелезна ракета.

Чути величне свято. Тіло проймає тремтіння. Над землею сталося щось надзвичайне.

Прибігла ще завчасу. Коло церкви вогні, веселі натхненні люди. У церкві тіснота. Марія пробилася досередини, хотіла купити свічку, але не могла пробитися до старостинця. Стала і молиться, і коли відчинилися царські ворота, а з хорів зненацька вирвалося: "Христос воскрес із мертвих", — Марія не витримала сліз, згадала Корнія і гірко заплакала.

Скільки радості і вогнів! Марія бачить вогні, чує радість, але не може стриматися від плачу. Це не її радість, її ще не прийшла. У неї лиш смуток...

При кінці служби Марія вийшла з церкви: навколо на цвинтарі люди з пасками, горять свічі. Марія і собі примостилася. Коли посвятили, до неї підбігають засапані сусіди.

— Маріє! Нещастя! Біжи мерщій додому. Хата твоя згоріла!

Марія остовпіла. Не вірить. Язик у роті захолов.

— Скоріше, Маріє! Там діти!..

Як стояла, кинула все і побігла. За паску забула. Гі забрали чужі люди. Біжить, йойкає, землі не чує. Під ногами пливучі крижини, і Марія от-от спіткнеться, стратить рівновагу і впаде. З грудей випирає дух, серце рветься. Під гору вже не мала сили, і її майже винесли чужі люди.

Коли прибула до свого місця, все було скінчене. Клуні вже зовсім не було, одні кам'яні стовпи лишилися. Хата догоряла, дотлівали крокви, платви, балки. Все .забрав вогонь. Не лишилося ні одного будиночка. Сусіди ледь вирятували попечених дітей. Двері були сильно заперті, і прийшлося виносити дітей і стару вікнами.

Стара непритомна. Гріх найшов на неї, і заснула. Сатана не поминув її. Невідомо, звідки виник огонь. Горіло все нараз. Чи Марія замикала двері? Хіба ж вона пам'ятає. Здається, замкнула. У причепі свині, зовсім попеклися. Коні покалічені також. Корова мучиться. Не було завчасу кому рятувати. Всі ж у таку пору в церкві. Згоріло все до останньої пилинки, до останньої соломинки. Далося вирятувати лише кілька образів, які стояли коло будинків Конона і мали охороняти їх. Вирятувано і Маріїне благословення — Матір Божу млєкопитальницю.

Марія не могла ходити і лежала з обв'язаною головою. Діти плачуть, їх розібрали сусіди. Стара, можливо, й не виживе. Все одно їй не хочеться жити.

— Такий гріх! Такий гріх! Заснути, чуєте, у таку велику ніч, і то старій людині; тоді, коли у церкві паску святять. Часом, чуєте, людина цілу ніч без сну качається, а то як на те... Господоньку, Господоньку!.. І за що така кара?

Пожежа у такий надзвичайний час наробила в селі гармидеру. Люди юрбами йшли до Марії.

— Христос воскрес, Маріє! Не плач, голубко. Ось тут принесла дітям. Це крашанки, паска, а тут скоромне. Не побивайся! Бог дав. Бог і взяв. Будеш працювати, і Бог не лишить тебе. Не плач, Маріє. Всі поможемо, люди добрі поможуть. Знають тебе, Маріє, не дадуть загинути з малими дітьми. |

Люди одразу утворили сходини і вирішили допомогти Марії. Всі мають зсипати на насіння зерна і обсіяти поля. Також гуртом мають допомогти їй звести на хаті стріху і покрити її бодай соломою.

В скорім часі по селі почали ширитися чутки... Шепотіли сусідки коло криниць, на перелазах і на колодках, що запалив Марію Гнат.

— То-то він, людоньки, так пізно прийшов до церкви. А прибіг — упрілий, задиханий, а як, чуєте, оглядався. Очі так і бігають, так і бігають.

— А чи чули ви, куманю, що нібито пізнали на стежці його сліди. На Кононовому, на стежці. Один з підбором з підковою, другий без підбора. У кого ж ще є такі сліди? Ну посудіть самі...

— То-то-то! А я, людоньки мої,— співає Гапка,— одного вечора перед самим Великоднем, на плащани— цю-таки, бо саме роботи мала безліч... Думаю, спечу дещо, щоб на суботу лишилося менше тупотні...

Дітиська порозходилися, а я замісила тісто... Коли, чуєте, зробилося так темно, що мусила засвітити блимавку. Засвітила

— не горить. Що за чудо, прости Господи! Заглянула до неї, а воно гасу нема. Боженьку святий! А тут і післати нема кого. Взяла, чуєте, пляшку і до Героїка аж на Шинківці. Біжу, знаєте, а коло Кононової клунГу темноті, бачу, стоїть якась погибіль. Підходжу. "Добривечір!" — "Добривечір!" — "То ти? — кажу.— А що тут робиш у таку пору?" То був Гнат. Стоїть, курить. У мене і стрільнула думка, чи не до Марії часом він" Молодиця сама, хто його знає... Ой, кажу йому, гляди. Як вернеться Корній, не буде жартів... Сплюнув, чуєте, і просто через сад подався до свого саду. А я добігла в долину.

— Отаке, чуєте! І хто б сподівався. Такий господар, така чесна людина! Кажуть, усю Біблію перечитав.

Сусідки і куми так довго шепотіли, поки одного разу не приїхав до Кухарчуків врядник і стражники та почали Гната допитувати. На всі питання Гнат не відповідав. Все або відмовчувався, або казав: не знаю.

Зазвали свідків. Ті мнуться, плутають. І так зле, і так недобре. Не хочеться копати на Гната, але всі пересвідчені в його вині. Покликали і Марію. Розпитали її, як вона думає: міг Гнат це зробити? Подумала і сказала: ні...

— Ну, а як же це могло статися?

— Не знаю. Може, від лампадки. Світилася лампадка...

— Але ж люди кажуть, що почало горіти одночасно скрізь. Не могла ж загорітися від лампадки клуня, яка до того досить далеко віддалена від хати.

Марія мовчить. Ні, вона все-таки не оскаржує його. Вона нікого не оскаржує, їй, дяка Богу, люди допомогли... Поля вже обсіяні, а хату покривають...

Урядник не повірив Марії. Щось тут не те. Забрав зі собою Гната, а по деякому часі прибув до села слідчий. Рана Марії вже заживала. Діти гоїлись, мати ще стогнала, але була надія, що мати виздоровіє. Худібка вичухалась...

При допиті слідчого Марія весь час твердила, що пожежа повстала від лампадки або від комина. Перед святом багато палилося, комин був дуже гарячий, а на горищі сіно. Хто знає, чи не тріснув комин і від нього не загорілося сіно.

— А чому ви думаєте, що не зробив це Кухарчук? Проти нього стільки правдоподібних свідчень... Він же раніш з вами жив? Так? Кажуть, що він вас дуже любив і що ви його все-таки покинули... Після ви розійшлися. Він вже не женився вдруге і весь час не спускав очей з вас. Хто знає, які думи вертілися в його голові. А тепер надійшов добрий час помститися. Чоловіка вашого немає дома. Ви без захисту. Думав: знищить вас, і ви самі попросите у нього допомоги. Може, він вам сам думав допомогти, а можливо, він ще вам запропонує допомогу. Люди кажуть, що до церкви прийшов дуже пізно. Де він був тоді? Заспав? Але ж його братова проговорилася, що встав від перших півнів, а спочатку твердила, що зовсім тієї ночі не спав, а читав якусь книгу. Що все це значить?.. Також на стежці, коло клуні брата вашого чоловіка, багато його слідів. Це доказано. Чого він там тупцяв? Кого шукав?..

Марія не знає, кого і що шукав. Вона лиш знає Гната, знає, як він її любив, і не може повірити, щоб до його голови міг прийти такий звірячий намір. Ні, ні... Вона не вірить, вона не може вірити.

А Гнат мовчав і ні в чому не признавався. Тримали у в'язьбі, допитували, але через два місяці прийшлося випустити за браком безпосередніх доказів. Не знаходилося ні одного свідка, який би засвідчив Гнатову вину.

І Гнат вернувся до села.

V

На осінь хата Марії мала знов вікна і двері, а над головою стріху. Правда, все це не виглядало так, як до цього часу, але жити можна було. На полі зародило, люди допомогли зібрати. Сад також допоміг і сипнув овочами.

Писала також про своє нещастя Корнієві, і той прислав двадцять п'ять карбованців. "Висилаю тобі, дорогая жена, двадцять п'ять рублей,— писав він.— Вислав би і больше, да не могу. Нє піл, нє куріл, по копійці складал... Купи дітям что-нібудь і сама не простудісь. За некоторое время пришлю їщо..."

І дійсно за "некоторое время" прислав ще десять карбованців, та повідомив, що "в скорості надіюсь увідітся, в чом остаюсь жів і здоров..."

Марія не так тішилася присланими карбованцями, як тим, що скоро побачить свого далекого Корнія.

А Гнат жив дома. Сидів у шопі, стругав бондарку або читав товсті книги. Скільки він того перечитав! Колись ходив по святих місцях, до Києва, Почаєва, кожний раз приносив з собою багато книг і вечорами перечитував. Люди казали, що "чорну магію" вчить...

Раз зустрів Марію. Зупинив її, дивиться і сміється. Що за дивовижний сміх? Марія зніяковіла.

— Чого лякаєшся, Маріє? — питає.

— А що ж ти так смієшся?

— Сміюся... А що ж... Що маю робити, Маріє?..

— Ну?..

— Ти не гніваєшся на мене?

— За що?

— Як за що? А он говорять... Слухай, Маріє... Знаю, що ти тепер потребуєш... Хотів би тобі допомогти... у мене...

— Ні, ні, Гнате!.. Дуже дякую, але ж я нічого не потребую... Я все маю. Ти ж сам знаєш, що я все маю. Я і так не знаю, чим дякувати тобі за колишню поміч... Ти вже досить допомагав мені. А мені треба йти... Скільки тієї праці...

— Постій, Маріє... Ти думаєш, що підпалив я... Правда? Думаєш, хитрий який... Підпалив, а тепер з допомогою лізе... Ні, Маріє.— Розірвав на грудях сорочку.— Ось тут хрест, клянусь і цілую його... Не я, Маріє, підпалив...

Марія остовпіла. Витріщила очі і позирає то на хрест, то на Гната. А він нічого. Дивиться певно і рівно. Чоло зібралося зморшками.

— Не ти, Гнате? Ти кажеш правду?

— Правду, Маріє...— вимовив твердо.

—J Вірю. Я рада, Гнате. Мені хотілося, щоб це не ти підпалив. Я вірила, що це не ти... Так і слідчому сказала.

— Знаю. Ти добре сказала. Ти сказала велику правду. Ти правдива, Маріє, а тому хотів би допомогти тобі. Ніхто не буде знати. Ніхто. Чуєш? Ніхто, крім нас двох. І я ніколи не покажуся тобі на очі. Ти ж спасла мене від тяжкої і незаслужено! кари... Ти дала мені можливість ще жити і ще сподіватися... Може, я ще буду потрібним на цьому світі. Можливо, навіть тобі буду потрібним... Хто знає. Хто, дійсно, може знати... Мені снився, Маріє, дивний сон... Снилося, ніби бачу великий темний льох, зовсім темний, так, що й навіть дивувався, як я міг у ньому щось бачити. І бачив я у ньому, у тій густій темноті, твого середнього сина... Середнього, кажу... Мабуть, у тебе буде ще тільки один син... Так мені снилося... Бачу, значить, твого сина Максима... Він чогось стоїть витягнутий, як вояк, в темноті і зовсім нагий, а в руці у нього сокира. Одна тільки сокира., Тримає її, як зброю яку... І думаю собі: що то тут робиш, сину? Чого тут стоїш? Нащо та темнота навколо, і чому не вийдеш на світ Божий? А він, Маріє, стоїть, майже непорушно стоїть і дивиться в одну точку перед собою. Що, думаю, він там бачить? Дивлюся, а там ще одні, ледь помітні залізні двері. На дверях багато поржавілих замків, різних — великих і малих, одні подібні на людські кулаки, інші на кусні каменю. Але я знаю, що то замки... Ага, думаю собі. Так там хтось за тими дверима сидить і карається... То він когось вартує... А снилося мені це у в'язниці, коли сидів за підпал твоєї хати...

Гнат на хвилинку перервав мову. Марія пильно дивиться на нього широко відкритими очима...

— Слухаєш ти, Маріє?

— Слухаю, Гнате. Кажи...

— ...Так, думаю, це там когось ув'язнено... А льох страшний, стіни грубечі, двері залізні, замки тяжкі, тяжкі... Над дверима вималюване велике страшне чорне око. Дивиться воно вперто на твого сина, а вираз у нього сатанинський. Так, думаю, Сатана дивиться. І чому його ніхто не прохромить?..

У той час страшні залізні двері самі від себе починають поволі рухатися. Сатанинське око і твій син зворушуються також і виявляють неспокій. Син твій все вище і вище піднімає свою сокиру... А двері сіпаються, тріщать замки, відпадають деякі з них на землю. По часі двері трошечки відхилилися, і зі щілини висунулися спочатку чиїсь пальці, після — довга, суха і струджена рука. Вона все більше й більше просувається в щілину, облапує пальцями замки, але в той час син твій поворухнувся і тихо, навшпиньках, злодійським ходом почав наближуватися до дверей. І коли рука почала з дивовижною легкістю, ніби які відпадай, відривати замки залізних дверей, як твій син розмахнувся сокирою і сікнув по руці... Рука хруснула і відпала на землю. В той час двері зненацька відчиняються, і у дверях бачу бліду, виморену жінку... Так, Маріє. Бачу жінку, яка тримає перед собою утяту руку, а з неї не біжить, лиш повільно капає кров...

Я пізнав в тій жінці знаєш кого?..— Гнат вперто дивиться на Марію. Марія швидко питає:

— Кого, Гнате?

— Тебе! Це була ти... Марія здригнулася.

— Гнате, не кажи, не можу... Що ти кажеш!..

— Слухай, Маріє, далі!.. — майже наказував Гнат.— Це ж тільки сон. Я не видумав, це снилося мені... Снилося, коли сидів у в'язниці... У дверях, значить, стоїш ти з відрубаною правицею і жалібно дивишся на свого сина і на його скривавлену сокиру. Окривавлену? Адже ж з руки майже не йшла кров... Так. Але сокира була скривавлена. На ній було багато кривавих слідів. І бачу я, що десь з'явився і твій чоловік Корній. Він увійшов, спокійно відняв від сина сокиру і розкроїв нею йому черепа...

— О Боже, о Боже!.. Що ти говориш?.. Гнате, отямся!..

Але Гнат уже мовчить. Спустив голову і дивиться в землю.

— У тебе,— каже по деякому часі,— порвані чоботи. Не мерзнуть ноги? Скоро ж зима. Марія приходить до себе...

— Чи ж то первина? — каже вона.

— Не первина... Але нащо, щоб мерзли... У тебе ж діти. Для дітей маєш шанувати здоровля. Виростуть діти, кормитимуть, може, з них і люди вийдуть. Мої померли... Хай хоч твої ростуть... У мене, знаєш, є зайвих двісті карбованців... Візьми їх від мене, Маріє... Чуєш? Візьми! Ніхто ж не знатиме, ось заприсягаюсь Богом... Хотів би тобі хоч чимсь віддячитися за твою велику справедливість... Візьми, Маріє... Марія мовчить і ніби зовсім його не чує...

— Ти, здається, не слухаєш мене... Маріє?

— Га!

—Ти не слухаєш мене?..

Марія мовчить.

— Ніколи, ніколи ніхто не буде знати, коли ти візьмеш від мене той дріб'язок. І клянусь тобі, що ніхто не буде знати, що я з тобою сьогодні розмовляв тут так довго, а також ніколи не покажуся тобі на очі... Ну?.. Візьмеш? Ось тут і гроші при мені... — сягнув рукою за пазуху.

— Ні, ні, ні! Ні, Гнате!.. Прошу тебе, не треба! Не візьму твоїх грошей... Я й так вдячна тобі за твою добру думку про мене... Не знаю. Нічого не знаю. Було б добре, щоб ми, Гнате, ніколи не зустрічалися. Ми не будемо зустрічатися. Правда, ні? Ну... Так!.. Я нічого злого не думаю про тебе. Повір мені. Але гроші. Гроші, Гнате, треба віддавати. Не можна так — взяти і забути. Ні, ні... Так не годиться.

— Так не візьмеш?..

— Ні, Гнате. Не можу...

— Не можеш... Добре... Добре, Маріє... Там ми вже більше не будемо бачитися. Я піду собі, а ти підеш також... І не спитаю я, куди ти підеш, і ти не спитаєш, куди я піду. Підемо різними далекими шляхами і чи зійдемося ще коли?.. Хто знає... А може... А може, й ні... Ти, знаю, підеш до своїх діток, сядеш коло них і подивишся на кожне. Не дивися на них сумно. Може, доля вимагає від них веселого погляду, бо життя буде тяжке, дуже й дуже тяжке, Маріє... Бувай здорова... Бувай, Маріє, здорова!..

VI

Дні далі минають. Діти ростуть. Марія журиться і вичікує Корнія.

Де ж подівся Гнат? Через кілька днів не стало Гната. Пішов з дому і не повернувся...

"Дивна людина,— думає Марія, — той Гнат. Ні, ні... Може, то й дійсно не він. Нащо б клястися, робити такий страшних гріх... Ох і любив він!"

Дума доганяє думу. Пішла до ворожки, а та дала зілля і казала пити. Марія перестала думати за Корнія, дума за Гната. Напилася зілля, і, здається, полегшало. Що він їй зробив? Хотіла не раз йти шукати його. Але ж де він?'

Зима, великий піст, смуток... Марія йде до монастиря і молиться. Ченці, як і завжди, виходять на середину церкви і "Світе тихий" співають. Марія клячить, шепче молитви... І зненацька... Цей кривий чернець... Гнат? Це Гнат? Зиркнув і подивився на неї... Не має часу. Одвернувся і: "Святого блаженного... Іісусе Христе..."

— Боже милостивий, будь мені грішній! — б'є себе у груди Марія.— Боже! Дай спокою моїй душі!..

Прийшов Корній на Великдень. Марія була на плащаниці, вернулася і кого бачить...

— Боже! Корнію! Ти? — Марія плаче і сміється. Тепер для неї приходить справжнє свято. А він випростався, поправився. Приніс усім гостинці. Марії шовку на спідницю, але... Куди його, таку павутину, візьмеш. Одягнеш — і все буде видно... Ще люди засміють. Хай вже на смерть сховає...

А Корній перш усього оглянув господарку. Не є скрізь до ладу, але що ж вона сама могла зробити. Конята ледь ходять.

Попечений мало не здох, і невідомо, чи що з нього буде, бо рана не хоче гоїтися.

— А хто, по-твоєму, Маріє, те зробив? — питає Корній.

— Бог його святий знає... Ніхто не може сказати... Ах, коли б він знав, чия то робота. Він би з' ним розквитався по-своєму. Але як його довідаєшся... Вечорами повно людей. Корній оповідає про війну, революцію. Цар маніфеста видав, і нібито вся земля має прийти бідному народові...

—О, це справедливо! — гуторили дядьки.— Так і треба. Земля всіх... Хто працює на ній — дай тому...

Не працює — геть! Не заважай, не займай місця... Земля праці і поту вимагає...

Великдень став дійсно святом Марії. Вийшла з Корнієм і дітьми до церкви. Дзвони дзвонять, сміється небо і земля. Корній добре одягнутий, діти також, Марія теж незгірше... Йдуть гордо, а зо всіх боків:

— Христос воскрес, Корнію! З приїздом!

— Воістину воскрес! Дякую.

— А як же там "гапонець"? Дістав?

— Та де там... Наші дістали.

— Наші? Дивись, туди його матері! Таке мале, а таке задиракувате. А чому ж не насипали?

— Змєна. Генерали плохії...

— О, то-то воно... А де ж був цар? За чим дивився?..

— Що цар... Цар за всіма не догляне...

— Воно-то звісно...— чвиркає крізь зуби дядько.— Ото, різун його матері, коли б мене туди дав. Усіх перевішав би. Люди кров ллють, а вони змєну роблять... І це такі порядки в нашій Расєї.

Корній стоїть в гурті дядьків, вищий за всіх, і оповідає. Каже про землю, царського маніфеста. Оповідає про Маньчжурію і китайців, що говорять зовсім не так, як у нас, і до того носять косу, як жінки...

Дядьки регочуть. Виходить, пустяшний народ... Де ж видано, щоб чесний чоловік бабську моду заводив. Видно зразу... Тьху! І тільки...

Минуло свято, і Корній одразу в поле. Сонце світить, жайворонки видзвонюють. Плуг крає мастку чорну цілину. Минулої осені не встигла Марія позяблити. Борозною ворони скачуть і підзбирують борозняків. Приємно так ходити за плугом, приємно чутися зв'язаним з землею. Шкода тільки, що нивка така вузенька. Пройшов кільканадцять разів — і межа. Ех, треба поля! Неминуче треба поля, бо ж діти ростуть...

Посіяв і думав хату перекрити. Зніме сніпки, а дасть знов черепицю, але трапилася купівля землі, і Корній задаткував десятину. Марія раділа. Це нічого, що прийдеться дещо живота стягаути. Нічого. Десятина є завжди десятина. Вона готова з останнього пнутися, а все-таки десятинка буде. Хіба ж ви не бачите, що діти ростуть, а їм же треба землі. Куди підуть, що

робитимуть? У пани всі не полізуть, та й щоб людина стала паном, треба вчитися, а щоб учитися, треба знов грошей.

До всього Марія знов завагітніла. Мала вже таке щастя, що якраз на літо мусила бути вагітною. А тут стільки скрізь праці. Перед Різдвом дістала хлопчика і охрестила його Лавріном. "Хай здоров росте,— віншували куми.— Краще хрестини, ніж мерлини".

Ах, Марія пережила всього. Було і хрестин, і мерлин. Не первина. Видно, під такою планетою родилася.

Десятину поволі виплатили. Стягнулися до останнього, але виплатили шмат поля. Хай буде. Це ж грунт, це капітал, як казав Корній.

VII

І далі пішли дні рівною довгою чергою, вкладаючись у місяці й роки. Які це були гарні, повні, округлі роки. Кожний схід сонця приносив працю, захід — відпочинок. Ростуть діти. Прибуває потроху землі. За хатою засадився новий садок, і молоденькі щепки щовесни вкриваються ніжним усміхненим цвітом. Минуло п'ять років — і Корній господар. Корній з широкою бородою, Корній почесний чоловік у громаді.

Недільним ранком по весняній сівбі, коли підростає і починає хвилювати жито й пшениця, Корній замість до церкви йде в поле. Для нього й тут повно Бога. Стань навколішки і молися. Сонце величне і вічне, сонце поля і села, звелося з-за далеких обріїв і підноситься у височінь. Широкою твердою ходою йде Корній польовою доріжкою поміж пашнями, дивиться на повільні, ніби котячі, сіро-зелені хвилювання розлогих піль, слухає невтомні видзвони жартівливих соняшних птахів над

собою, сильними мужицькими грудьми вдихає міцний, хрусталево-прозорий і пахучий воздух. Нема тут кінця. Немає краю. Вітер теплий і м'який пливе і топче по ланах, білі хмаринки, ніби лілеї блакитного велетенського ставу, підбарвлені легко сонцем, пливуть і десь там западають за чорну стіну далекого дубового лісу.

і як не йти в таку годину в поле? Як не любити його? Скільки тих колосків... Боже, скільки їх тут!.. Більше, ніж зір у небі... І хто дав їм життя? Он йде Корній з твердим поглядом і шорсткою долонею. Це він сіяв зерно. Це він дав йому змогу розумно торкнутися землі, пустити ссавчики у м'якоту великої планети і вирости у ніжне, чудесне, увінчане колосом стебло.

Честь тобі, Корнію! Сам Бог з тобою нерозлучно тут на полях з вітром, з просторами неба, з сонцем! Сам Бог!.. І скільки разів буває, що Корній без ніякої причини стає, знімає новий недільний кашкет і хреститься. Чого Корній хреститься? До кого? Ах, Корній не скаже, чому він хреститься... Хочеться, і вже... Чує радість, чує велич, чує присутність вищої, вічної сили...

Вертається додому і почуває себе, як по молитві... Легко, радісно. Он женуть худобу "з роси"... Чиї то корови он ідуть? Корнієві. Шість їх, розкішних, повільних тварин, ідуть і несуть тобі, Корнію, пахуче молоко. За ними йде Корнієва дочка Надія.

Зрівнявся з Надією.

— Напаслись? — питає.

— Хіба не бачите, тату? Не напаслися. Папгі нема...

— Приженеш додому і даси їм конюшини...

У Корнія не тільки корови. У Корнія коні випасені, блискучі. У Корнія господарство. Він вже давно забув ті часи, коли-то на гармонії грав та тягнув у Мартина поденщину. Минулися ті часи, хоча Марія не раз про них згадує.

Дома обід. Марія була у церкві і оповідає, про що люди гуторять. Кажуть, що має бути війна, що ніби німець задумав на "нашого" воювати. Корній і Марія обмірковують ті чутки і приходять до переконання, що варто насипати тому німцеві — хай не лізе.;.

Демко вже парубочиться. Тільки пообідав — і одразу до дзеркала... Чеше свого чуба, на музики збирається.

— Ти, Демку, не дуже-то там того...— каже Корній.— Ще нагуляєшся. Менше за чуба, а більше за господарку дбай... Куди збираєшся?

— Куди ж вийду... От-вийду в село. Не буду ж весь час на печі сидіти.

— А хто то виведе на пашу коні?

— А Максим. Що він має робити?.. Тільки те й робить, що ганяє по вигоні з хлопцями...

— Максим ще кращий робітник, ніж ти... Ой сини! Дивіться мені. Не дбатимете — не будете мати... Само до рота не прийде. Це вже повірте мені.

— Який розумний,— відгризається Максим.— Сам іде на музики, а я маю коні пасти.

— А що ж ти маєш робити? Тільки й робити. Я вже своє відпас. Не заставляють тебе косити чи орати,— каже Демко.

— Но, но, но! Ще посваріться. Ти, Демку, ніде не волочися, виведеш йому коні, напоїш і хай пасе. Мусиш, Максиме, пасти. Гляди мені, як застану тебе, як недавно, з хлопцями, коні в шкоді...

Демко вдоволений розпорядком батька, зате Максимові це зовсім не до вподоби. Він звик щодня бігти на вулицю, назбирати юрбу хлопчиськів і гасати з ними по вигоні та садах. Видерти кубло птаха, обірвати чужу яблуню чи грушу, зробити якусь капость... О, на це Максим перший майстер. Корнієві не раз приходилося вислухувати від сусідів за Максимові вчинки, але після діставалося і самому справникові досить. Корній не попускав віжок. Всяка провина мусить бути відповідно вирівняною.

Марія в таких випадках мовчала, їй всі рівні, всі добрі. Не робила різниці між дітьми, не заважала батькові давати їм накази, але й не боронила нічого дітям. Надто не боронила Демкові ходити на гулянку.

— Підріс, хай погуляє,—казала вона. — Прийде час — і покине. Молодість є молодістю...

Найулюбленішою дитиною обох Перепутьків була Надія. Слухняна, весела, гарна. Встає разом з матір'ю, допомагає їй, ніколи не ухиляється від праці. Вийде на город, копає, поле, а при тому весело виспівує.

— В матір вдалася,— казали старші люди. — Це і вона такою співачкою була.

— Краще було б, коли в батька. Не буде мати щастя...

— Ет, забобон...

І все йшло, ніби машина, своїм порядком. Коли можна було, Демко йшов на музики. У нього навіть вус не висипав, але дівчатка вже задивляються на стрункого чорноокого парубчака. Максим мусив пасти коні. Корній ішов на сходини громади, весь час возився з купівлею землі. Марія сиділа дома, приходили сусідки, і розпочинався сейм. Обговорювали неприсутню сусідку Химку, з Химки переходили на господарські справи, далі про сватання та весілля розмова, і так до вечора.

Малий Лаврін, жвавий, з іскристими оченятами стрибун, гасає десь, Бог його знає де, прилетить увечері додому і мамає їсти. Марія любила свого мізинчика, пестила і шанувала. Корній також нічого проти не казав. У школі йде добре. Очі має бистрі. Будуть люди. Треба буде на школи післати. Хай хоч один вийде яким дохтором.

А мине свято — знов праця. Село цвіло, родило овочі, відпочивало і знов цвіло. Вже кілька років обминали пошесть і неврожай. Люди піднялись, багатіли і ширилися. Росли муровані хати, заводили хмельниці, купували машини.

За пару років прийшло до Корнія перше горе. Демко підріс на рекрута і мусить йти виконувати свої обов'язки перед царем. Прийняли його до гармати і завезли на далекий Кавказ. Марія гірко оплакувала сина, нарихтувала йому торбу коржів, ковбас та всякої всячини. Корнієві прикро також. Позбувається найліпшого помічника в господарстві. Він ось купив було жниварку, і Демко сам з нею дуже добре вправлявся. На жнивах стільки праці. Там робітники, там свої. Скрізь треба доглянути, скрізь встигнути завчасно. Не доглянеш, то й не

будеш мати. На Максима Корній не міг сполягти. "Не буде з нього господаря, — казав кожному.— Тільки й знає вечорниці, гульню та карти".

"Виріс перший син, як і коли, того цар не знав. Цар знає тільки тоді, коли йому треба мого сина,— розважала Марія.— Прийде війна, потягнуть бідачиська, і хто знає, чи вернеться. Цар не знає, скільки сліз, скільки горя, скільки страху коштував мій син. Ні. Цар того не знає. І йому не треба знати. Нащо йому?"

По відході Демка, коли на Максима припало більше праці, він зовсім відмовився "служити батькові".

— То ти, паршивцю, думаєш, що то мені служиш! Думаєш, що то я все для себе? Блазню ти вироджений!

Пересварилися, і Максим покинув дому. Пішов шукати легкого хліба. Подався до міста і там дістав місце лакея при дворянському клубі. Корниій мусив найняти чужого парубка до роботи.

А навкруги тиша і спокій. Гнат у монастирі виспівує тужливі ірмоси, читає "часи", Марія ходить до церкви, як і раніш, стане десь збоку і молиться за здоров'я свого сина. Часом бачить Гната, Гнат бачить Марію. Не сходилися і не говорили. Про що говорити? Старе поволі забувається, а нового не варто порушувати. Тихо, і хай так буде. Доля спить, не цікавиться. Чи зла, чи добра — все одно. Не кричіть, не будіть її, ходіть на пальцях...

Село мовчить, село тихо працює, село чекає... На дзвіниці воркують зграї голубів. Світить ясно сонце, цвірінькають горобці. Увечері, коли западає сонце і надходить тінь, капає і

розливається над селом лагідний дзвін. Сходить великий місяць, по землі стеляться густі тіні від каштанів, яблунь і волоських горіхів. Перед заґратованим вікном Гнатової келії цвіте великий кущ рожі. Від куща падає тінь і розсіваються приємні запахи. Світиться нафтова лампочка. Зігнувшись, сидить при світлі Гнат і читає... Місяць світить.

VIII

На полях хвилюються тверді тяжкі колоски золотої пшениці і срібного жита. Ще вчора ми жали на полі. Ще вчора натомилися, вернулися додому і спокійно відпочивали.

Сьогодні йдуть з полів дівчата. На головах обжинкові вінки. Поле вкрите довгими рядами півкіл. Літають урадувані птахи і крячуть. На ці дні припало велике соняшне затемнення. Сонце не захотіло світити і почорніло, а люди дивилися здивовано і пророкували бородачі, що настане брань велика і поллється скрізь, як широка земля, людська кров.

Стояв незабутній 1914-й. Засурмили в сурми, задзвонили в дзвони. Заіржали коні, заплакали матері й наречені.

Матері! Чого ви плачете, матері? Шкода вам ваших синів? Не плачте, їх мільйони в Росії.

Жінки Невже не обійдетесь без ваших чоловіків? Загинуть? Не журіться. Росія дасть вам інших!

Дівчата! Утріть ваші ясні, гарячі з кохання очі і смійтеся. Ваші кохані пішли на герць і вернуться героями!

Йдуть, йдуть чисельні сини, чоловіки й кохані, їх проводять батьки, матері з дітьми та дівчата. На полях парадують півкопи,

а дорогами коні іржуть і тисячі мужицьких ніг збивають хмари куряви.

Ідуть — обози, батареї. Ідуть козаки і висвистують.

— Прощайте, матері, жита, півкопи і дівчата!

Пішет, пі-і-ішет цар герма-а-анской, Пішет ру-у-ускому царю-у-у-у... Я Росє-є-єю заваю-ю-у-ю, Сам в Расє-є-єю жіть пайду-у!

Рвуться виспіви під небо, топчуть мужицькі ноги куряні дороги, іржуть коні, й виблискують на сонці багнети. Тяжкі батареї двигтять і насуплено повзуть під напором шести слонокопитних коней.

Проти сонця, на пригірках за селом, стоять матері, батьки і дівчата. Приклавши долоні над очі, напружено пускають понад стернями та півколами свій зір, туди, де йдуть, хвилюються й співають мужицькі полки й батареї.

У церкві служать панахиди. Кадильний дим і тужний спів. Диякон у чорній ризі підіймає правицю і гучним голосом проголошує:

— Єще молімся о на полі брані убієнному, христолюбивому воїну, за віру, царя і отечество життя своє віддавшому, Діоміду, і подаждь Господи рабу твоєму вічную пам'ять!

— Ві-і-ічную па-а-ам'ять... Ві-і-ічную пам'ять...— розливається під високим склепінням церкви. Люди клякають. Зліва, коло колони, перед великим образом припала до кам'яних плит Марія, її ридання, уривні і різкі, торкають інших матерів христолюбних воїнів. Згуки "вічної пам'яті" заглушають

материнський плач. Клуби кадильного диму повільно знімаються, сягають склепіння бані і розпливаються.

На правому криласі у довгому чорному одязі сухенький старий чернець тонкими устами швидко нашіптує молитву. Він не бачить ридаючої Марії. Ні, він не бачить її, але він знає, за кого моляться сьогодні, і знає також, що Марія є тут і що Марія плаче. Чому ж чернець не підійде до плачучої і не скаже:

— Маріє! Встань. Згадай велику Матір, яка стояла під хрестом розп'ятого Сина і чекала Його смерті...

Чому чернець не нагадає Марії цих слів? Він же пам'ятає їх. Не забув.

Чернець не може піти до Марії, не може сказати їй слів потіхи. Он стоїть також Корній. Вже не той, що тоді. Ні. Не той. Дебелий з сивиною чоловік. У його великих втомлених очах повно смутку. На чолі його багато глибоких рис. Це роки і праця вирізьбили їх...

Хтось вернувся з германського фронту і оповідав, що бачив на власні очі, як під Варшавою німці захопили руську батарею і як великий німець у шпичастій шапці прохромив Демка "штихом". Марія не могла лишатися самою в темноті. Перед нею ставав образ, як німець пробиває штиком її сина. Одного разу пішла до льоху по капусту. Зверху ще не було темно, але в льоху була пітьма. І коли Марія спустилася по сходах униз, Корній, що був саме у кухні, почув з льоху сильний і різкий крик. Побіг туди і знайшов на долівці непритомну Марію. Мов дикий звір, закричав, кинувся до неї, схопив на руки і виніс наверх.

Холодною водою і розтиранням пульсу повернули Марії свідомість.

Маріє!.. Боже, Маріє! Що тобі сталося? Марія дивиться на людей, що зібралися навколо неї. Дивиться, щось пригадує і починає плакати. Аж після, коли їй вернулася мова, розповідала:

— Входжу, знаєте, до льоху, нічого собі не думала. Там ще трохи яблук загнило, і думала: переберу їх та повідкидаю гнилі. Вступила, чуєте, аж у тому, другому, льошку раптом переді мною мигнув Демко. Блідий, страшний. Його нагнав величезний німець і втемидив йому... Боже, Боже!.. Не можу цього казати. Не можу, люди мої. Не маю сили... Я крикнула і впала— Минуло багато чорних днів, уложених у міру тижнів. Одного разу приносять Корнієві листівку. Читає...

— Маріє! Маріє!.. Демко живий!.. Біжить Марія.

— Де? Корнію! Де він? — тремтить Марія, рве від Корнія папірець...— Де, Корнію? Тут? Тут це написа— но? О, очі! Чому ви не виллєтесь, коли не можете навіть бачити того, що там написано!.. Читай!

"Дорогії папаша і мамаша. Жив, здоров, кланяюся низьким, до самої землі, поклоном і цілую ваші світлії очі, сахарнії уста і білії руки. Знаходжуся в пліну у німців. Пришліте, як можете, житніх сухарів".

— О сину мій! Житніх сухарів! Ой Боже, Боже! Де ж видано, де ж чувано, щоб було так вже скрутно. Житніх сухарів. Та чи я жалуватиму тобі пшеничних і чого тільки захоч. Та я тобі хурою на край світу завезу. Ой, людоньки мої! Чуєте, як страждають наші сини!..

Марія плаче. Корній витирає "світлі очі". Сусіди тошніють. Як же то мусить бути, коли вже люди навіть житніх сухарів не мають. Як це мусить бути!..

— А ми за нього вже і панахиду відправили, оплакали, як покійника.

— Не дай Бог, щоб десь там з голоду згинув. Краще вже хай від кульки, ніж від голоду...

О, то правда. Найстрашніша смерть — цесмерть від голоду. Не дай Бог навіть ворогові вмирати такою смертю...

Після того Марія напекла сухих коржиків на маслі, вложила у скриньку, дала туди ковбасу і відвезла на пошту. Там зважили і сказали, що тільки третина того, що вона привезла, може бути переслана, а ковбасу прийдеться зовсім викинути.

— Але ж, люди добрі... Це ж для мого сина.

— Ми знаємо. Але це нічого не значить. Не можна.

— Та я для нього цілу хуру можу послати. Слава Богу, є досить, а він голодує. Ми маємо, скільки хочете. У нас хліба ще ніколи, поки стоїть світ, не бракнуло, а там же голод. Ви ж знаєте, що там голод... Люди не мають чого їсти. Мій син сидить і чекає, сидить і весь час сподівається, що ми вишлемо йому, що ми допоможемо, а ви тут не допускаєте, не хочете, щоб я помогла свому синові.

Поштовий урядник не міг вияснити Марії, чому вона не сміє, скільки хоче, вислати синові хліба. Війна. Дві держави б'ються. Не можна висилати туди хліба, не сміємо їх піддержувати...

— Але ж там і наші сини...— твердить Марія.

Обкраєна, маленька посилка пішла. Через кілька днів Марія вислала другу посилку. Прийшла листівка, і в ній не говорилося нічого, чи одержав він ті посилки. Було знов те саме — вишліть мені житніх сухарів.

Марія ламала у відчаї руки. Вона ж висилає. Де ті посилки? Куди вони діваються?

Марія посилала далі. Посилала і чекала відповіді. Чекала довго, вперто. Щодня виглядала пошту, ходила сама до старости, до волості. Немає.

Йшла велика війна. Забирали все нових новобранців. Йшли маленькі хлопчики, старі батьки. Середній син Марії пішов добровольцем і вештався десь при обозах. Прийшли додому у відпустку. Але від Демка ніяких вісток.

У селі тиша і смуток. Замовкли співи, ніхто не жениться, рідко хрестини. Лиш деколи хтось вмирав, але панахиди правилися щодня. Вмирали не дома. Вмирали десь далеко, і там їх хоронили. Не було, при тому кому плакати і кому втішати.

IX

Поволі, непомітно підкрадався 1917-й... Зима непев— на. Метелиці, відлиги. Розтає сніг, заливає водою яри, луги. Вдарить мороз — і знов замерзає все. В окопах сиділи ранені й переранені. В окопах молоденькі хлопчаки у постолах. Йдуть у наступ і гукають на допомогу маму.

На села натискали все нові й нові вимоги. Приходи— ли каліки, оповідали, кляли, рвали з грудей відзнаки геройства і

топтали каліченими ногами. Тихий люд щетинився, набирався люті, розправляв пазури. З-під непорушних, забутих сіл вилізав жорстокий звір.

Березень. У церкві дзвонять. Чого у церкві дзво— нять? Дядьки надягають "шинелі" (хто тоді не мав шинелі) і квапляться до церкви. Виходить на амвон піп і проголошує:

— Брати і сестри! Наш цар імператор всеросійський Микола II зрікся царського престолу. Віднині наша держава буде зватися республікою!..

Народ шумів, як ліс під натиском бурі. Коло церкви з'явився ранений "унтерцер". У нього на білому перев'язі прикріплена до шиї рука, на чолі великий червоний свіжий рубець. Вилазить на церковну огорожу, і з його уст поперше зривається:

— Товариші!..

Люд здригнувся. Цього слова ще ніколи не було чути. Так не говорив ніхто. "Цар наш, імператор всеросійський, не відрікся від свого престолу. Його скинули з нього. Нами правили всякиї буржуї і капиталісти. Три роки лили ми кров на фронті. Далой війну! Далой буржуазію! Далой поміщиків! Вся земля, за яку наші брати три роки ллють свою кров, складають свої голови по всіх фронтах, вертаються додому вічними каліками,— та земля мусить належати нам! Чуєте? Нам, селянам, тим, що на ній працюють!"

— Правильної — гукнув народ. Гукнув з глибини, з переконання...

— Тепер настає новий час. Починається свобода...

— Правильно! — гукає народ.— Свободи! Давай свободи!...

Бігли на дзвіницю, били в дзвони, гукали — хай жиє революція!.. Попи виголошували свободолюбив! проповіді, виклинали кровопийців-царів. Ченці стали революціонерами. Хто не чув у словах, що та земля, за яку три роки лили ми на всіх фронтах кров, має належати тим, хто на ній працює,— великої неухильної правди? Кому не промовляли до серця — геть криваву війну! Миру дайте! Бажаємо миру!..

Всім. Не було контрреволюції. Всім революція. Під селянськими стріхами гуторили на всі лади про землю. Земля, земля й земля. Дайте нам землі! Той, хто дасть селянам землю, той здобуде душу народу! Треба землі, мало землі, народ не може без землі! За що ж тоді воюєм? За що? Нащо взагалі ціле життя, ціла та імперія, яка має безліч землі, а селянин тиснеться на клаптику поля, де не має місця поставити порядний будинок?

Революція! Робіть революцію! Землі-і-і! Землі-і-і!..

І стала небувала ще революція. Літо минуло, осінь. Надходить зима. Сонце свободи ярко горить над цілою імперією. Нащо ж фронт? Доки фронт? Зима і фронт. Досить!..

І рухнув фронт. Рухнув раптом, мов крига веле— тенської ріки, весною. Мільйони сірих, обурених, з зачовганими окопною грязюкою обличчями людей, рухнули в запілля і розпочали шалений герць по розтрощеній імперії.

У селі обоз "третього розряду". Спокійні, бородаті обозники варили чай, кашу, лаялися і слухняно виконували свої обов'язки. Блиснуло сонце свободи. Бородаті обозники

піднялися, нашорошились, рвали на собі "пагони", рвали "кокарди" з сірих зім'ятих кашкетиків.

Сотня возів, дві сотні вибраних киргизьких коней. Збруя, майно. Далой війну! Додому. Кинули вози, коні. Вибрали комітет і почали грабувати село. Бородаті дядьки! Ви, що ви робите?

Новий рік. Церква наповнена людом. У монастирській церкві на самому переді в шапках два матроси під час служби курять цигарки. Курять і посміхаються. Свобода ж! Коли, як не тепер, встругнув би чоловік таку штуку.

Люди дивляться, тошніють. їх охоплює жах. Чому ж не проваляться у землю ті страшні грішники, ті блюзніри? Чому не спаде з неба вогонь і не пожере їх? Ні! Вогонь не впаде і не пожере. На криласі "во Хреста крестітіся" співають, а з натовпу людей мужньо і певно виривається Корній Перепутька і зупиняється коло матросів.

— Просимо, товариші, вийдіть з церкви...

— А ти кто такой?

— От сукин ти син, хто я такий! Маєш!..— І матрос звалився з скривавленою пикою на поміст. Товариш його вхопив револьвера. Ба-ах!.. Гримнув постріл. Куля посвистіла вгору і пробила крилатого херувимчика в склепінню церкви. Рейвах, крик, але служба не переривається.

Матросів ногами викопують з церкви. А надворі бігають озброєні бородаті обозники, розбивають двері монастирських льохів, викочують бочки сушених слив, виносять з магазинів муку і все, що там є.

З церкви рине народ. Селяни жахаються видовиськом на дворі, але одночасно їм стає шкода. Як так! Хто сміє грабувати те, що належиться їм. Гей, фронтовики! Де ви?

Є. Тут ми!.. Фронтовики кидаються на магазини, на льохи. Дядько в шинелі силиться здвигнути на плечі мішок з борошном. Піднімає, кричить, мішок розв'язується, і борошно засипає дядькові голову, очі. Кидає все і лає.

Долиною розлилася пожежа. Палахкотить у ранкових святочних туманах монастирська клуня, напхана немолоченим збіжжям. Люди оточують пожежу, див— ляться. їм робиться навіть весело. Вогонь, дим. Рвуться навколо ручні гранати, стріляють старі обозники.

Це ж свято. Це новий, перший революційний рік. Справляють свято революції. Чому ж не тішитися? Як не радіти! Навіть ще мало. Більше треба.

Ми весь, ми старий мір разрушим

до аснованья, а затем ми наш, ми новий мір настроїм, кто бил нічем, тот будет всем...—

виспівують фронтовики. Так треба. Мало це ще. Більше давай! Спалити все, що нагадує спокій, добробут. Революція!..

Обозники йшли селом, вибирали слив'янки, вишнівки, напивалися, стрілялися. А за селом, по безкраїх снігових полях снували кістяки вибраних киргизьких коней. Це ж не війна. Це революція. Не треба коней. Зайві ви тепер, спокійні, терпеливі, з воєнними таврами сотворіння. Ви пройшли крізь гори Карпати, ви вивозили нас через мазурські багна. Ви все йшли, йшли,— в дощ, сльоту, метелицю. Ви не нарікали, не скаржилися, не

робили революції... А за те ви, милі, спокійні сотворіння, викинуті тепер за село, на чисте поле. Вам навіть не дозволено наближуватися до села. Ви ходите по снігових завіях, шукаєте сухі стебла билин, огризуєте, як знайдете, якісь дерева. Виголодні, і кожний день наближує вас до страшного безславного кінця.

Он село, і там ви бачите скирти сіна, соломи. Ви зупиняєтесь серед снігу і метелиці, витягаєте довгі шиї і боляче домагаєтесь у людей їжі. Ваші голоси ріжуть застигле, заморозене повітря і не долітають до вух людей. Тоді ви поволі самі наближаєтесь до села, думаєте, що вас так само, як не почули, не помітять. Думаєте, знайдете хоч якусь стеблину, зайву, викинену на гній, і зі смаком з'їсте її. Ні, коні. Ви помилилися. Ви ще не встигли наблизитися до людських будівель, як там вже вас помітили озлоблені вашою настирливістю до їжі люди. Вони вибігають з кілками і без найменшого співчуття гатять по ваших випнутих ребрах. Тож вам болить. Ви гостро відчуваєте страшну несправедливість і думаєте, які жорстокі і які нерозумні ви, о люди! Ви женете нас на виразну смерть, а хто, як не ви, завинив, що ми мусимо вмирати тут, на ваших полях?..

І коні — карі, гніді (переважно гніді) — розходяться на всі сторони, тремтять від холоду, витягують шиї.

Он йде чудесний примірник киргизького рисака. Колись за ним ходив бородатий тамбовець, кормив його вівсом, крав у мирних жінок сіно і давав йому. Кликав його лагідно Ваською і чистив згреблом та щіткою.

Тепер немає тамбовця. Кинув усе, бо почув революцію. А кінь ходить по полю. Три дні не вдалося йому нічого дістати до свого невибагливого шлунка, а на третю ніч, серед морозу і метелиці, загрузит одною ногою у снігову намету, так довго

пручався, намагаючись визволити ногу, що знесилився, впав і, розігрівши рештками свого тепла сніг до самої землі, більше не встав. До ранку сніг замів Ваську. Лишився невеличкий сніговий горбик. Один, другий, багато горбиків. То лежать і спочивають вічним сном незнані воїни великої війни.

А Корніїв Сірко, коли ночі морозяні і прозорі, коли світить гострим поглядом великий набубнявілий місяць, а по деревах нервово осідають і їжаться випари працьовитої вертухи Землі, коли сад обер— тається у кораловий чагарник і стоїть непорушне, зачаровано, залитий мідяним зором неба, тоді старий Сірко вилазить зі своєї нори, волоче за собою кострубату тінь, протикаючи м'якими лапами сніговий цільник, виходить на край коралового гаю і тут, увіткнувши пащеку у місяць, заходиться довгим і пронизливим воєм.

З долини, там, де колись били камінь, викочується та розкладається по снігу димовий валун. Час від часу виприскує в небо і знов зникає подратована вогняна пляма. Низько над землею розливається ледь чуйна хвилька самогонного випару.

У кудлатих, притрушених інеєм папахах сидять на каменюках дядьки і вичікують перваку. Перед ними двигтить і буриться череватий куб. В його холодильнику люлюкає передвісник дядьківських мрій. Їх чола напинаються, очі втикаються в одну точку, ніздрі нервово виграють. З печі прискає вогняне сяйво, б'є по залізних носах, по міцних вичовганих вилицях та непорушних олов'яних очах. Дядьки чекають перваку. Перші ударники революції. Перші з останніх, яких не розтрощив фронт, які загусли, закам'яніли, злилися всі в лавину вулканічного вибуху гніву, обурення і нечуваної мерзоти.

Френчі, чоботи й галіфе. Крекотом потрясає планету страшний російський мужик. Земля України дуднить від тупоту

орд революції. Крицевими дорогами у далечінь несуться поїзди. За обріями моргають заграви пожеж і розливаються сердиті рокоти гарматних передгромів.

Демко, син Марії, трупом ліг. Чекала, видивлялася. Горіли й виливалися старі очі. Даремно.

Зате вернувся Максим. Серед очей гранатних і скорострільних білих зубів вбирався молодий селюк у більшовицьку шкуру. З тупоту вояцьких чобіт, з випарів фронтових мітингів вирвався й шубовхнув він, з гранчастим чолом, у розхристаний, шалений тан.

На ньому френч і галіфе. Цегельної барви обличчя крите шорсткою щетиною. Під носом колюча пляма рудуватих вусиків. У кишені шестибійний наган.

І що йому Бог Саваоф і вся небесна канцелярія? Звів нагана, бацнув раз, і дутий київський образ розсипався на скалки. Скам'яніла Марія, не поверне язиком.

— Ну что ж, мать? Чево таращіш глаза? Ідола твоєво разстрєлял,— і додав мерзотну лайку.

Марія не знайшла слова. Вийшла у темні сіни і там плакала. Здавалося, не образа, а її розстріляв Максим.

Ох, які у нього очі! Дитино, дитино! Які в тебе очі! Червоні, а у батька твого сині були.

Корнія не було дома. Марія зібрала скалки образа, заліпила ранене місце стіни і заставила похапцем іншим образом. "Хай він не знає. Хай краще не знає..."

І Корній не знав. "А все-таки воно так не пройде. Бог не прийде києм карати",— думає Марія. І від того дня носила у собі страх. Від того дня більше клякала перед образами, тепліше молилася. Ходила навшпинь— ках, боязко. Голос тихшав, а очі таїли неспокій.

Був це рік дев'ятнадцятий... Кудлаті каштани, ялинні шуми корилися сокирам. Розбитими догорали кістяки розтягнутих дворів.

— Ей, Сидоре! Куди "картопляна" тягнеш?

— Трру!.. Що ка? — і зсовує з чола шапку на потилицю. Пітно під нею.

— Куди, кажу, оте волочиш?

— Хай йому кат, поки вложив! Ото-то намучився. От привезу... Досить в буржуазії настоявся. Хай ще постоїть і в мене... Вйо, булана!..

X

Твердою, вправною рукою вів Корній розхитану свою господарку. Вигнав кілька кубів самогону, але скорше на брагу для худоби, ніж собі Весна наближається. Поле знов тягне. А Максим не лишився дома. Посварився з Марією і Корніем, назвав їх контрреволюцією і подався. Лаврін ходить до школи і вечорами читає вголос Кащенка.

Корній слухає і втирає сльозу.

— Так жалісно написано, що Господи. Ах, коли б тепер козаки...

Надія давно дівка. Вернувся з війська додому славний одинак матрос Архип Паньків. Побачив Надію і, заходив. Він не простий парубок. Бачив світ, Кронштадт, "Аврору", самого Леніна чув. Останнє — правда, сумнівне, бо вернувся перед "Октябрем", але хто буде перечити.

Надходить весна.

— Ах, коли б вже яка тверда власть прийшла,— зауважує Корній.— Сіяти он треба, а вони кожний день мітинги і мітинги... Україну якусь видумують...

— Тату! — кричить Лаврін.— Are ж ми козаки! Москва зруйнувала нашу Січ. Україна поверне козаччину...

— Сіяти треба, хлопче... Козаки козаками, але поле не чекає. А відділитися від Расеї не жилаю. То значить, що і Сибір не наша буде. Захоч куди поїхати, а тут тобі границя. Ні, сину... Не жилаю такого...

— Сибір! Сибір! На чорта нам та Сибір!

— Земля там добра і багато...

— Каторга там добра, не земля. Колись, може, ще москалі і нас поженуть туди, як гнали в старі часи козаків...

— Всьо его чепуха і єрунда,— заявляє Архип.— Настайот новая власть, власть рабочих і крестьян. Нікакіх москалів і нікакіх козаків. Всє равни, всє братья. Что за Україна такая взялася? Пять лєт на флотє прослужіл, з товаріщамі с адново катєлка єл, братом називал, а тєпєр дєліться.

— Москаль нам ніколи не був брат,— сперечається Лаврін. — Вони знищили наше козацтво, московський князь Андрій Боголюбський у тисяча...

— А, єрунда! Тєпєр нікакіх тобі князєй. Все равни.

— Ну, щодо всє равни,— вставляє своє Корній,— то вже, Архипе, пробач. Тут уже не те... Бо як, скажемо, який-небудь там свинар може рівнятися з таким генералом, чи що... Абсурд... По-моєму, вже досить тої революції. Треба б до діла. От би тверду власть завели, а то чорт знає що. Кожний день нові оголошення та оголошення, а власті ніякої. Що хоч, то й роби... Якусь там Центральну раду завели і тільки знай — радять. Де власть? Де, справдується, власть? От саме главне. Коли хочуть селянам дати землю — правильно. Не перечу. Селянам надо землі, потому вони безпартійні хлібороби. А далі закройсь, і кінець, і всьо.

І нарешті "тверда влада". Настав гетьман. Покликали дядьків до волості і "потребували" вернути все, що забрали у пана. А як його тепер повернеш? Хіба ж Галка чи Пріська може вернути оті перини, які вже давно попорола і поробила з них своїм дочкам подушки на придане? Хіба ж Сидір у стані повернути "картопляна", коли він давно не існує на світі? Стояв, стояв у шопі, заважав, а нарешті: "І на якого бісового батька притягнув оте доробало! От не було кому мене бити!.." Взяв сокиру — трах, трах, і з "картопляна" трісочки. А тепер поверни...

— Воно панятно... Плохо було, када всьо майо твойо. Розтащили, розбили, а тепер нема. Але хіба людина все може знати? Нащо ж тоді давали слабоду? От тобі й слабода. Дали, а тепер ти, селянине, відвічай! Несправедливо. Далой!..

Чагарниками, ярами з обрізами, "кольтами" та поіржавленими "максимами" повзуть повстанські тіні, тримаються землі, наслухують. Ніч. Тиша. Станція он. Видно — приїхав поїзд, гуде свисток і хрусталіють огні.

— Хто там, сукин син, закурив? — шипить ватаг.— Замри!..

Чорні тіні припадають до землі, завмирають. Стан— ція як на долоні. По рейках маневрує поїзд. Під великими ліхтарями повільними кроками сюди й назад ступає чорна постать в шоломі з наїженим багнетом.

Повстанським обрізом бере її на ціль. Навколо тьма, а ліхтар світить. Обережно!.. "Бах!.."

Блиснула і ревнула темнота. Чорна в шоломі постать згорбилася, мов кишеньковий ніж, і припала до землі. Повстанці біжать.

З-за залізничного валу брязнув "кольт", загаркали обрізи, трахнуло кілька бомб.

Ми не шукаєм параграфів, ми самі творимо закон...

Ті там заметушилися, сиплють з поїзда і розсипа— ються в пітьмі. На ранок лишилися вони розсипані по нерівному брукові, мов потоптані лантухи. Сталеві шоломи впираються об камінь і закривають очі.

Іван Казмирець дбайливо обмацує трупа, шукає "часів" і лається поганим словом, що сволоч не має. Вже хтось витягнув.

— Іван! — гукає його товариш Середа Хоть.— Оберни його. У нього ще й на с... кишеня...

—Іван обернув. Дарма. Там книжечка і збірка фотографій. Розсипав їх, сплюнув і покрив матюком.

Минула тверда влада, і настала знов м'яка. На мурах оголошення. "Вся влада, український народе, у твоїх руках. Виконай свій святий обов'язок, стань у ряди народної армії" — скиглить плакат. Українсь— кий народ гуртується під плакатом.

— Знов голошения, підсвічення та постачання. Ану читай, Петре... Знов шиються чортові буржуї під мужика.

Петро поволі читає, а український народ за кожним словом заходиться від реготу.

— Який йому дурень піде сповняти обов'язок, в'язало б його до банти. Цар як хотів брати, не просив, а брав.

— Та й то не йшли,— добавляє другий.

— Табакою засипав очі, а не йшов, а ха-ха-ха!..

— Кажуть, якийсь ламєщик Петлюра знайшовся. Двадцять п'ять тисяч десятин на Полтавщині має... Звєсно, чого хоче...

——— А Грушевський, думаєш, що? Капіталіст. У Києві миловарний завод. Сам на ньому работав.

— Звєсно, чортова буржуазія. Сидів дома, випасав черево, ти лив на фронті кров, а тепер починай знов. О, то вже дудки! Не підведеш.

Село Гнилориби захотіло сповнити свій обов'язок, дало "наряд" і повезло своїх героїв у ряди народної армії. Повітове місто сорок верстов. Приїхали.

— Де тут приймають у войсько? До українського ніби войська голосимося. Де тут присутствія?

Показали. Там бігають жижлики у галіфе з цигарками в зубах.

— Товариші селяни! Наша влада поки що не має зброї, а тому не може вас прийняти, їдьте назад...

— От тобі і влада. Поки була власть, то, можна сказати, була. А то — тьху! — не власть. Влада якась...

— А то ми що? Собаки? Дурити нас? Що у нас, дома нема роботи? Хоч би, різун йому в ребра, в зуби заглянув та папера якого дав... Знав би бодай, що на комісії був...

З'явився чужий матрос, і — мітинг. Виліз.

— Товарищі! Куди ви приїхали? Повертайтесь назад, беріть аружіє і гоніте проч всякіє влади. Помєщікі, капіталісти! Там з севера наступает настоящая власть, которая нєсьот на своїх красних знамйонах велікій лозунг — земля і свобода без ограніченія! Управлять вамі будут ваші савєти, котория ви саміїз сєбя виберете. Нікакіх Петлюр, ні Грушевських. Нашімі вождями єсть борци за пролітаріат товаріщ Лєнін і товаріщ Сталін. Оні несут вам велікую ідею — марксізм. Ето значіт — вся власть рабочему і крестьянскому трудовому класу. Вся помєщицкая земля, всє фабріки і заводи, всє зємниє і нєбєсниє багацтва — всьо его прінадлєжіт вам, ви должни єво получіть. Совєцкая власть всьо ето вам даст. І когда настанет марксізм, когда

совецкая власть укрєпітся і вибросіт із нашей Расії всю буржуазную сволоч, тагда только наступіт настаящій на земле рабоче-крестьянскій рай. Тагда только загасподствують не гаспада Петлюри, не гетмани, не Грушевськіє — вся ета контррєволюціонная банда, а загосподствуєте ви, крестьяне. Тогда не будет іной власті, кроме вашей власті, і будете делать всьо, что вам будет угодна... Да здравствует рабоче-крестьянская власть! Да здравствует марксізм і єво велікій насітель товаріщ Лєнін!..

Скінчив.

— А говорить, сукин син, добре,— гуторять дядьки.— А може, і справді. Хто його знає?

Вернулися дядьки до села більшовиками. А де ж українська влада? Що робили жижлики у галіфе з цигарками у зубах? Стояли, придивлялися мітингові і боялися нарушити демократичні засади нової влади...

XI

Архип Паньків навідувався до Корнія частеньк.— Одночасно підробляв самогон. Видно, до чого то хилиться. Лаврін вів з Архипом завзяті бої за козаччину і за совєтську владу. Обидва однаково вірили, лише в різні справи. Корній ні туди ні сюди. У нього поле, а решта його не цікавить. Про нього, хай чорт приходить, аби влада як слід була та можна було працювати.

Лаврін же домагався абсолютної самостійності України. Читав про козаків і твердо вірив, що, як тільки буде Україна, одразу стане козаком.

Нарешті Архип посватав Надію. Спочатку хотів одружитися без попа, але Марія і чути не хотіла про те.

— Всьо равно,— махнув Архип рукою.— З попом так з попом...

І обвінчалися у церкві

Самогону було досить, і весілля випало на славу. В той час зі сходу погрюкували вже гармати. Дядьки шепотіли, що йде "настояща" селянська власть. На весілля прибув звідкись Максим, випив добре і розпочав промову.

Почав з "релігії, що є "опіум народу", і перейшов на подружжя. "Соціалізм несе нам нове життя. Жінка не буде більше рабою чоловіка. З ким захоче, з тим буде спати. Вінчатися не потрібно. Все то забобони, видумані попами... Любва всяка і тому подобие не існує. Є тільки задоволення полових потреб..."

— Що він там торочить? — шепче дядько, на вухо другому.

— А чорти його знають. От п'яний меле. Навчився ж...

А Максим жарить далі. Від полових потреб перейшов на господарку. "Марксизм дасть людям змогу менше працювати, а більше мати. Замість коня і вола прийде трактор, зоре поле, потягне молотилку, ви— роблятиме електрику..."

— Розжує і сам в рот вкладе,— перебив якийсь дядько. Всі зареготали. Максим перервав свою промо— ву і злісно зиркнув на дядька. А той, червоний і веселий, раптом встає і шкварить:

— Все то, Максиме, непочом... Все то панська видумка. У нас кажуть: як постелешся, так і виспишся. Як робитимеш, так і будеш мати. Земля, хлопче, така річ, що коли на ній не працюватимеш і коли не любитимеш її, не поможуть тобі ніякі трахтори. На землі перший трахтор — людина. Так? Щоб ти і знав, що так. Знаємо, який з тебе був господар, і знаємо, скільки ти на тому розумієшся. Ходив, шлявся, а тепер прийшов нас учити. А щодо жінки, то, як ти хоч, можеш класти її, з ким'тобі захочеться, але я краще вмру, ніж захочу мати з такою, пробачте, лярвою щось до діла. Той твій сіцілізм, чи як там його звеш, назви ліпше ледарстврм і розпустою. Це буде ліпше...

— Правильно!.. Верно!.. — загомоніли дядьки.— Ро— дити і жерти, звініть за вираженія, потрапить і свиня. Тій все одно. Шлюбу нема, родин нема, мерлин нема. Здохла, і закопали в землю. Але подозвольте. Як-неяк чоловік є чоловік. Створено його по образу іподобію Божію.

— А хіба вони вже знають Бога? — виривається третій дядько.— Для них всьо як єсть природа. А хто то, різун його мамі, створив природу?

— Ото-то. А коли б то, Корнію, так сказав мій син, я б його викинув одразу за двері. То тільки дурень може таке казати. Чесна і розумна людина такого не вимовить... Шмаркач він є. Дурень!.. І я більше не хочу на такім весіллю бути...

Дядько так розкричався, що всі гості збурилися, музики перестали грати, дівчата зовсім замовкли.

— І в кого воно, Господоньку святий, вдалося! — тошніла Марія. — Ото так завсіди. Скільки я вже з ним не намучилась, не наплакалась. Нічого не помагає. Вродиться такий виродок...

Корній далі не видержав, підійшов до Максима.

— Слухай-но, ти, мудрагелю! Коли ти мені зараз не виберешся до чортової матері, то я кликну людей, щоб викинули тебе за двері. Геть мені з моєї хати! Бач, шмаркач найшовся! Вчити задумав!

Максим почервонів, кричав, але, бачачи, що знахо— дить між дядьками мало співчуття, плюнув, вилаявся матюком і вийшов з хати. Весілля йшло далі, але дядьки ще довго гуторили про порушені тут справи.

Бацила розкладу родини натрапила на свій грунт. Настав початок кінця. Дні Марії скінчилися. Сонце так саме сходило і заходило. Але знаки на сході все більше і більше вказували наближення. Йшов, ступав і перемагав жорстокий дух руїни, і не було йому спину, бо ані Корній, ні Марія, ні сотні, тисячі Корніїв і Марій не знали і не могли знати, що близиться їх занепад, їх кінець...

Книга про хліб

— Як перестріляють, візьмеш, Маріє, хлопця, і підете, перевернете на Довгій конюшину. Я покосив її вчора, і хіба вони дадуть довести до пуття. А я піду на сходку. Чогось знов десятник загадував. Знов якась контрибуція, грім би їх побив...

— Та не барись на тій сходці.

— Не барися на сходці. Добре тобі казати — не барися... Там тобі як зачнуть крутити голову, мусиш же боронитися.

У полудень стріляти перестали. Марія бере вила і йде з Лавріном обертати конюшину. Дорогою через поля суне

довжелезний обоз. Спереду кілька кіннотників везуть червоний прапор. На возах лежать і сидять люди. Розхристані сорочки, загорілі волохаті груди, немиті лиця, чорні брудні руки. Грає ручна гармонія, і хриплий високий голос виспівує:

Ех, Україна, да хлєбародная...

Марія і Лаврін перевертають покоси, вершники з червоним прапором наближуються, рівняються з нею.

— Ех, бабка! Харош клєвєр? Подавай сюда! Ребята!.. За работу!..

Марія стала і витріщила очі. Сотня "ребят" сипнула на Маріїне поле і з галасом та метушнею рвали, розкидали і топтали кіньми покоси.

— Господоньку! Що це твориться? Що то за люди приїхали?..

— Малчі, бабка!.. Тепєр савєцкая власть. Нє бойсь, товаріщ Лєнін всьо заплатіт. Он тєбє всю памєщіцкую землю отдал, а ти крічіш...

— Але ж ви не татари. Нащо ж розкидати, топтати!..

— Малчі, старая!.. Ето війна!.. Марія дивиться, як твориться війна.

— З ким, люди, війна?

Покоси зникли. Обоз понапихав вози конюшиною і з гармидером потягнувся далі.

— Підемо, сину, додому. Висушили конюшину й без нас. Ленін заплатить.

Марія і Лаврін пішли додому. Ввечері вернувся зі сходки Корній.

— Ну що там? — питає Марія.

— Тьху! Бий тебе сила Божа! Прийдеться віддати корову...

— Як то? Кому?

— Та кому ж! Савєцка власть. Півдня, сукин син, говорив і поголосували за "развьорстку". Нам записали корову.

— А чому ж ти не боронив?

— Ага, вбороніш... Чорта два вбороніш!.. Марія оповідає за конюшину.

— Як? Забрали? Всю? Таж не може бути! — кричить Корній.

— Не всю. Розтермусили і втоптали в землю...

— От тобі й власть! Не дурно до неї пристав наш Максим. Там, видне, всі такі господарі... Чому ж ти нічого не казала?..

— А чому ж ти нічого не казав за корову?.. Мовчать. Що казати. Починає Лаврін:

— А я казав, що Україна ліпша. Були петлюрівці...

— Мовчи ти мені з тими петлюрівцями. Також вояки! Воювали, воювали і піддалися банді шарпатюг!.. Тра було строгий режим, і все... А то оголошення щодня... Ні, он не оголошують, а деруть...

Через кілька днів десяцькі заказали по селі вести на мобілізацію коні.

— Подуріли, чи що! То ж це грабунок! Заберуть коні, чим засіємо поля? Хто ж так робить? Що будуть жерти після...

Не мав часу старий розважати. Скорше веди свої коні. Совєцка влада потребує їх. Думає Корній:

"Вести? Як хто не поведе, буде післано вояків— червоноармійців і не тільки заберуть коні, а і все, що вважатимуть за потрібне. Це не жарти. Що їм, таким шарпатюгам. Нічого не зробиш, треба вести. Прощай— те, мої коники! Довго вас хоронив, плекав. Послужили ви мені, а тепер заберуть, і хто знає, яка нова революція заморить вас голодною смертю..."

Сів Корній на коня і повів. Комісія довго не загля— дала в зуби. Відв'язали одного коня, дали кусник па— перу — і до побачення. Більше тебе не треба. Привів Корній додому замість двох коней одного.

— Щоб вас Бог побив!.. Злодії, гарештантюги, грабіжники...

— Так, стара, почалося. Розживемося тепер,— каже Корній. — Була війна — не зломила, то прийшли банди голодранців, які доконають.

— Ах, доконають, доконають... Видно, що докона— ють.

— Але погибнуть і самі. Що ж жертимуть? Тож не для себе тільки людина працює...

— Або вони за це думають. Або та сарана, що летить над землею та нищить все до пня, думає, що їстиме завтра? Так і вони. Хіба ж то військо? Де і хто коли бачив таке військо? Якісь онучарі — не військо...

І коли зробили ще одну реквізицію лишків та дійшли — "все на революцію", дядьки не видержали:

— То різал-ма, нарікали на Петлюру, а воно був рай проти того большука.

— Ее-е!.. Що й казати...

— Не було кому вчити народ...

— Не вчити, а бити. То було нарікали, що підводу, яку візьмуть на пару днів... А ці, дивись, зовсім забирають...

— А ще, люди, не те прийде. Кажуть, вони хочуть весь народ обібрати, бо всі мають бути рівні. А як зробиш, щоб усі були рівні? Дати бідному не дасть, бо й сам нічого не має. Ну так забрати у багатшого треба, а тоді всі рівні...

— Не дозволимо! Досить! Треба кінець зробити. Смерть комуністам!

Дядьки вхопились за обрізанки. Піднімалося село за селом, висилалися делегації до петлюрівців, всі як один рухнули на грабіжників.

Вигнали. Втомлене і засапане село вертається знов до свого гнізда і чіпляється ріллі. А хто новий прийде — байдуже... Хай чорт, аби не більшовик. Що хочеш роби, а тільки не роби комунії.

— Я йому буду зі сонцем вставати, дертися, а якась халєра нетруджена має розпоряджатися моєю працею! Хай йому краще черево висохне, ніж дам якомусь Хаїмові свою кривавицю...

1920-й і 21-й роки. Роки солі й хліба. Валки босих людей з мішками на плечах, сотні верстов йдуть пішки по сіль. З півночі сунуть обвішані торбами і кацапами поїзди.

— А, чортова кацапня! Опаскудили цілу Росію, а тепер на Україну прете! Нам і самим немає чого жерти!— кричать селяни і погрожують кулаками. Повстанські загони підкладають під рейки "шашки" і спускають з насипу обнизаний мішочниками поїзд. І тут йшла сердечна розплата за братерство, за спіль— ний котьолок і за єдину неділиму.

Хліб. Виривали один другому з рук, з зубів... Сухі, жилаві руки простягалися за відібраною торбою, а з розтрощеного черепа лилася жовтава кров.

— Геть, ненажеро! Дітей моїх обібрав! Жінку голодну лишив!.. Геть, бородатий дияволе!..

А поїзди все-таки сунуть. Сунуть безперестанку і без кінця. Земля України стогне, п'є кров, насичуєть— ся, лускає, криється високими, дикими бур'янами.

Шумить тирса, шелестить очерет, кряче ворон. У чорному лісі повзуть тіні. Повстанці? Більшовики? Ті й другі. Зіткнулися, й

нема милосердя. Не на життя, на смерть стялися. Сьогодні ті, а завтра другі. Як зруч— но, легко стрілялося, як вмілося в'язать петельки й розвішувать по дубах дібров дітей одної землі.

І червоний, суворий бог не видержав. Заширoко розмахнувся. Світ забажав запалити, стерти на порох... Жадав стоптати всі племена і раси, затерти і зогидити їх лице, йшов до мети через огонь і студінь, гнався по купах трупів, по гострих багнетах, ревів болем бажання і пристрасного хотіння перемоги. Та нелегка була боротьба. З-за кожного стовбура і куща витягалася палката з ножем рука, яка непомильно, з любовною дбайливістю цілила у волохате його серце.

Не видержав скажений ідол. Впав і розплягущився по широчезних просторах чужих країн, стікає рудою кров'ю, дивиться мідяним зором на брудний мужиць— кий чобіт, що владно вже ступив на груди потвори.

Тоді в пекельних кузнях готовить Сатана свій сатанинський винахід. На полотнищі свого прапора виписує: НЕП, УССР.

Прокидається рано повстанець-мужик, дивиться крізь проріділий соціалістичний туман, бачить кривавий прапор і бачить сатанинські літери. І опала йому бойова рука, схилилась до землі обрізанка... Додому, чорний підземний брате! Перемога! До ріллі! До плуга!

Тупнув дядько переможною ногою, зареготав соняшним криком і дико, пристрасно обнявся з скривавленою землею. На ній виріс твердий іржавий моріг. На ній буяли патлаті бур'яни. Мужик, замість відібраного коня, ліз у шлею, поров отупілим лемешем твердінь морогу, розривав бур'яни і кропив голодну ріллю вирваним від спраглих уст хлібом,

Земля мліла. Земля віддавалася сонцеві й мужикові. Скажено топтався кострубатий полюбовник по лоні п'яної своєї любки, захватно вдовольняв її ненатхненну пристрасть.

І гнали паростки. І шкіра ланів зеленіла. Сонце, піт і кров злились у барви хвилюючих безмежних полотнищ найкращої з картин. Йшло літо, гриміло літо, літо співало переможний гімн життя на огидних руїнах злочинних доктрин!..

II

Минув рік. Налилася білим цвітом весна. Небеса юрять патлатими хмарами, а сонце владно попирало заходом землю. Втомлена Марія притягла з поля старечі ноги, сіла під залитою цвітом грушею і слухала згасаючу пісню сонця та вечірнього дзвону.

Вернулися — неділя, Бог, дзвони, вернулися тихі соняшні вечори і очікування недільного відпочинку. Он прорізала гострим крилом парене запахами цвіту повітря невгамовна вертуха ластівка, несучи ротатій родині здобич переднедільного вечора. Он на причілку розніжена голубка, а коло неї топчеться і воркує проповідь любовних засад її набундючений дружина.

З поля вернувся Корній.

— Гарно росте наша пшеничка. Тільки багато волошки за ці роки розвелося,— каже він.

— Надія щодня кілька ряден принесе корові, навіть веприк їсть, коли покришиш і обмішаєш грисом. Коли б більше часу і сили, пішла б і я полоти пшеницю...

— А де ж Лаврін?

— Ще не привів коня з паші.

— Казав же йому не бути до самого смерку... Дяка Богові, що маємо хоч одного сина як сина. Треба б віддати десь, хай би вчився.

— А хто тут буде? На землі?.. Цей же ж., бачиш...— Марія показала поглядом на другу половину хати, де жив відділений Максим.

— Е-е, Маріє... Гублю віру... У все гублю віру. Отак йдеш полями. Ті самі вони.,, і не ті. Перестаю у землю вірити.

Корній сів і собі коло старої. Сонце заходить. Повійнув легкий вітрець. Зірвалося і посипалося додолу кілька пелюстків цвіту. По короткій мовчанці — Корній:

— Поглянь на Божий світ. Поглянь на наш сад, наше поле... Подивися, які он дерева... А пригадай, Маріє... Вони ж коли зродилися... Поле було, рівчаки. Отам одна вишня стирчала. А тепер? Ходилося по лісах, запустах, збиралося дичечки, тицялося рівними рядочками, щодня заглядалося до них: чи прийнялися, чи ростуть, чи нічого їм не догаряє. І виросли. Виросли, бо за тим ходилося. Думалося, так, чоловіче! Життя твоє не належить тобі. Ти не для себе родився. Життя твоє належить отим дичечкам, отим щепкам, отим яблунькам. Сила твоя, кров твоя — хіба ти, вибраний чоловіче; потребуєш ту силу і ту кров? її ж потребують поля, земля потребує силу твою і твою кров. І віддавав. І не думав над тим, кому буде, кому це дістанеться, хто з'їсть ту овоч, оту пшеницю. Раділося лишень з того, що це, чоловіче, твоє і ти, чоловіче, можеш свобідно виконати Боже приказания: "В поті лиця твого будеш ти їсти

хліб твій!.." Чоловік, бувало, вставав разом зі сонцем. Вмивався росою, на ходу Богу молився. Скільки, Маріє, вилилось нашого поту... Пригадай, скільки поту вилилось... Страшно подумати. А тепер... Чула ж, що він (кинув на половину сина) сказав: "Заволота! Кулачня! Гидра контрреволюції!.." Подумай тільки, що він сказав... Ех, Маріє... Хіба можна вірити далі і хіба потрібно жити?

Подумав. Сиплються знов пелюстки грушевого цві— ту. Воркує голуб.

— У тому, Маріє, що дала мені земля,— пізнав радість. Радів, коли спричинився до чогось доброго. На тому місці, де росло одно родюче дерево, хотілося, щоб росло два. На тому місці, де стояла городжена клуня, хотілося, щоб стала мурована. Стару, зогнилу хотілося замінити новою, світлою, мурованою... І так було, і так сталося. І який же я гріх робив, коли у мене з двох десятин повстало дванадцять? Коли у мене з одної корови стало шість... Коли з десяти родючих дерев виросло двісті? Який це був, розумна людино, гріх і пощо взивати мене сволотою, кулаком?.. Що я не хочу віддати своєї праці даремно, що я не бажаю на старості днів тягнутися у жидівський гайдер, у оту комунію?.. Щоб я, що цілий вік лив піт, що витворив стільки хліба, яким можна прокормити цілу державу, йшов до отої комунії і там щовечора наставляв старечу руку, щоб мені який-небудь Янкель давав кусень глевкого, з посліду хліба? О ні! Ото вже ні!.. Тоді хай я буду кулак, хай буду сволота, хай роблю контрреволюцію... Тоді я краще візьму паклю клоччя і запалю все, що витворили руки мої... Бо кпитися над собою ні одна розумна людина, хай навіть як я, стара, не дозволить. Ні, ні...

Корній знов замовк. Тиша. Марія зложила обидві поморщені старечі руки у пелені і спокійно, рівно дивиться перед собою в далечінь вечірнього смеркання. У теплій спокійній ночі

проносяться перед нею тіні минулого, чує далекі сміхи, бачить погляди теплих очей. Бамкання дзвона замовкло. Голуб, видно, втихомирився і заснув.

— І думаєш,— каже по хвилі вона,— нас таки осудять? Ніхто за нас не вступиться?

— За нас? Чого за нас вступатися? Ми нікому не зробили зла. Ми винні хіба тим, що працювали... Що надто багато працювали...

Корній замовк. З двору поволі підійшов старий пес Сірко.

— От,— каже Корній,— хто є ще вірний нам. Скільки літ стеріг він нашу працю. Але тепер, видно, і він не потрібний. Немає тепер злодіїв. Його замінив грабіжник, якому нема заборон... Ага!.. Чуєш? Заіржав кінь.

— Лаврін вертається з поля.

— Піду поможу. Ходи зі мною, Сірко. А ти, стара, йди та приготов щось Лаврінові.

— Вже все готове.

Старий підвівся і досить бадьоро пішов на край саду. Западав вечір. На молоду траву зсідала роса. З імлистої долини чути кінське іржання та дзвінкий молодий спів. Хлопці з діброви їдуть. Пасли коні. їдуть і заливаються:

— Гей, хто в лісі, озовисяі

І Хто за лі-і-ісом, обізвися!

Та викрешем огню, та закурим люльку,

Не журися!.. Гей до-олино-о-о-о, гей !

Голоси молоді, свіжі! Під саме небо знімаються, радістю заливають землю... А після спинилися коло криничини поїти коні, і пісня урвалася. Чути тільки підсвистування та реготи.

Корній стоїть коло струхлявілого передвоєнного плота, і чомусь веселість перемагає острах та смуток. Стоїть старий і очікує... "А може, — думає він,— така вона, земля наша... А може, якраз вона і цих переможе... "

Коло старого стоїть Сірко. Він чує радість свого довголітнього пана, і йому хочеться брехати. Стоїть, помахує хвостом, але не одважиться подати голос. Хай, аж пісня, коли відкричаться люди, коли ніч настане...

III

Максим, що перед роком зо "всіх фронтів" вернувся, що "страждав" і за "рабочий клас кров свою проли— вав", тепер доношував свою шкірятянку, іноді виймав нагана, яким "розстрілював контрреволюцію", і робив з себе велике начальство. У нього, подивіться, одно галіфе чого варте. Те його галіфе, ті червоні чоботи, ті настовбурчені кляпи будьонівки — все то кричало і агітувало за владою, яку він носить. Ах, який він "есервик". Сам дідько не розбере, що то за мерзенне слово, але кожний знає, що то якийсь старшина, чи писар, чи щось подібне...

Це саме змусило його одного разу прийти до батька.

— Знаєш що, старик! Вот бачу у тебе богомази вісять... Чи не варто їх послати у пєчку?..

Добре, що цього не чула Марія. Корній на такі речі більше звиклий, бо сам у матросах колись був і чув, багато чув... Але тепер не сказав нічого, ані на сина не глянув, ані бровою не моргнув. Стулив міцніше уста і дивився впертим поглядом перед собою. Максим вийшов. Добре, дуже добре зробив...

Через тиждень старі перебралися... Тут недалеко, через сіни у малу хатчину. Забрали того не багато, але дещо таки забрали. Всього не лишили Максимові, бо той має і не потребує. Образи свої Марія також перенесла. Ціле життя бачила їх перед собою, і на шлюб благословляли образом отієї почорнілої Матері, що кормить дитину. Може, комусь це нічого не каже, але їй це дуже і дуже промовляє... Глибоко, до самої душі, десь туди,, куди не заглядає ніяке людське око і куди немає доступу ніякому більшовикові. "Мати Божа! Ти ж, пресвятая, у муках Сина родила! І Ти була, як всі матері, пренепорочна, палаюча любов'ю, страждаюча... І Син Твій був Сином живим з тіла і крові... Заступи, Мати Свята, нас, всіх матерів, перед найвищою силою".

Марія і молилася, і думала... Ніколи стільки не думала, як тепер. Десь ті думи бралися, як чорні хмари восени... І було їх так багато, і нема з ким слова промовити. Все навкруги мовчить, чекає... Все з опущеними руками, все дивиться перед себе, і, видається, нічого ніхто не бачить.

Трохи надії ще є. Марія має ту дитину, Лавріна. Чує її серце, що це не Максим і що матірного образу той з хати не вижене і не скаже їй геть. Але той все не дома, і такий він заклопотаний. Все він міста тримається, а там тих хлопців. Терплять вони всі, живуть у тих дірах на воді і сухому хлібі. А скільки вечорами говорять! Всі вони хочуть по-своєму зробити і не піддатися

зморі, яка налягала на цілу землю та на всіх людей. Можливо, вони щось таки зроблять. Не можна усім повірити, що так-таки має бути, і це все. Мати не зовсім добре, але все-таки знає, що Лаврін "з нею", та з батьком, та зо старими звичками, та з землею, на якій колись лив свій піт батько. Інколи приїжджав додому і жив не у Максима, а у батьків. Спав на вузькій лавці або у клуні...

Але на цьому не скінчилось. І був тут знов Максим. Довго надумувався, не повертався язик на слово, але надумався, прийшов до Корнія, до малої хатини. Каже:

—Ну... Знаєте... Я, собствено гаваря, женица хочу... Корній підняв голову.

— Женись...

— Я от і женюсь... Правильно. Але потребую хату...

— Ти ж її маєш,— вимовив Корній, хоча спокійно, але голос здригнувся.

— Цілу хату потребую...

Корній встав і вийшов. Нічого не сказав, бо зрозумів. Син виганяє його... Кудись виганяє з тієї самої хати, яку він збудував для себе, для дітей і для цілої своєї сім'ї. Максим не лишив його. Розлютився, знайшов батька в садку...

— Чого ти хоч? — вирвалось з Корнія.

— Хочу, щоб ви хату випорожнили. Подивився на нього Корній тугим поглядом.

— А неба ти не боїшся?

— Брось, старик. Немає часу на шутки. От там Закаблукова хата порожня...

— Сам ти йди туди! — викрикнув зо всієї сили Корній.— На чуже мене спихаєш. Не моє то, і не ступить туди моя нога. Вирване людям, нашим сусідам... Що скажуть? Ті в Сибірі, а я маю...

І старий не договорив. Надто багато у цьому такого, що ніяким словом не вискажеш. Зуби ціпнуть, кулаки стискаються, кров піднімається до голови. Власний є то син, але хочеться наступити на нього чоботом і розмазати по землі, мов черва чи гусеницю. Така ненависть втискається, така буря люті непокоїть кров...

Після цього до Максима зайшов Лаврін. Марія бачила, що Лаврін все знає. Очі бачили, але серце її бачить ще більше. Коли Лаврін пішов до Максима, не витримала і сама вступила за ним. Лаврін подивився на матір і ніби спитав: що вам тут треба, мамо? Спи— тав лише поглядом... Підступив до Максима.

— Ти! — сказав йому— Ти! Ти викидаєш з хати батьків? Ти-и! Чорте! Сатано!— вереснув Лаврін. Максим дивився на брата вперто і гостро, а рука сягає до нагана.

— Лавріне! — кинулася до нього Марія.— Дитино! Ді-ти!

Кинулася між них і стала між ними, мов хвиля морська, що вирвалась з просторів і сп'ялася. Справа син, зліва син. Обох їх породила... Звернулася до Лавріна, підступила до нього зовсім близько...

— Відступи, дитино! Відступи! — казала вона тремтячим голосом.— Ходи звідсіль, сину!

Взяла його за руку. Це рука не дитяча. Це рука мужчини, але вона взяла ту руку, мов дитячу, і потягнула за собою. Він не відважився перечити, бо чув, що тут воля її, воля матері говорить до нього. Чув і розумів, що інакше було б зле, що могло б статися дуже багато.

На дворі вже вечоріло. Між тим вечором, між тією темнотою чути розлите прокляття, яке плаває тут і запливав до кожного закутка, до кожної дірочки. Збоку он Закаблукова хата. Син Закаблуків Марко був у петлюрівцях... Він десь пішов і не вернувся, але тут була його тінь, була про нього згадка. Тому і вислали Закаблуків десь далеко, де та тінь не може бути ані страшною, ані небезпечною.

Тепер ту хату мають зайняти Корній, Марія і Лаврін...

Лаврін довго над цим розважав і нарешті рішився.

— Ні, тату! Хату ми займемо... Так буде краще... І для нас, і для Закаблуків... Інакше вона розвалиться. А там побачимо.

Як Корній, так і Марія на це не відповіли. У них обох однакові думки. По вечері, коли запала ніч, Корній вийшов на двір, поглянув на зоряне небо, подивився навкруги. Після пішов у сад. Великі, розлогі дерева. Вони щойно одцвіли. Зав'язуються зеленухи, шелестить і шепоче молоде листя. Сад тягнеться далеко, аж до рову, де починаються старі закинуті каменоломні. Колись там камінь били і мурували. Там і Корній чимало сили своєї залишив. Попотягав пудового лома, тяжечого молота. Рвав з земної утроби вапняк, возив додому, складав мури... І от стоять вони тепер запущені, занедбані і порожні.

Заросли покинуті каменоломні. Не б'ють там уже каменю. Не вірять люди самі собі. Хто знає, чим і як все те скінчиться.

Поволі, мов тінь, обходить Корній своє колишнє господарство. До нього підбіг пес.

— Так, так, собако! Виганяють нас звідсіль. Глибоке зітхання вирвалось у Корнія. "А що, як візьму паклю? Нащо воно стоїть? Кому яка користь?" — думає Корній. "Ні. Не вистане сили, не знайду відваги. Все ж то оцими руками робилося. Кожний камінь хоронить на собі дотики моїх долонь. Немає сили... А ще, коли б не Лаврін. Хто його знає... Не можна думати і навіть припустити, що ті каналії перемогли нас".

А ніч пливе собі. Зорі горять. Дихає теплий з полів вітер, приносить запахи жита і польових квітів. На траву завпала роса. Не хочеться йти спати. Немає сну. Хочеться йти серед ночі, йти по полях, високими житами, пшеницями, збивати росу, дихати вільним повітрям волі. Життя висковзує з-під старечих ніг — дорого, потом і кров'ю куплене життя.

Корній і Марія, мов старі птахи, залишили своє давнє гніздо і вилетіли... Чулися відірвані від землі. Боялися ходити по чужій хаті. Боялися голосно говорити. Все здавалося, що прийде справжній власник цього гнізда — і прожене, і посміється, і оганьбить їх... Дні йшли.

Надія приходила до матері і казала:

— Ну, знаєте, мамо, мій починає господарювати...

— Слава Богу,— говорить Марія.— А я так боялася, так, знаєш, боялася... То, чуєш, і батько наш таким був. Але як людина чесна — оговтається. То лиш він, отой Максим, таким

виродком вдався. Нічого у нього святого. Господи! Господи! І що то за страшна диина...

— А мій ще вчора каже: знаєш, Надіє, коли, каже, перейде ота комуністична дурійка, так зачнемо господарювати. Шкода, каже, на таких, як у нас, полях робити чортзна-що. До них треба господарських, працьовитих рук. А я сміюся. Що ж, кажу, не віриш більше у рай? Усміхнувся тільки і махнув рукою. Ет, кинув. Все то, каже, дитинство було. Купили собі веприки, заводимо конята. На другу весну, як не погіршає, поставимо клуню. Хата ще добра, але нема де зложити збіжжя. Але я, мамо, чуюся тяжкою...

Марія подивилася на дочку.

— Нічого, дитино,— каже по хвилині.— У цьому наше щастя. — Згадала своє перше материнство і тяжко зітхнула.— Мала і я багато горя, але коли б не дав Бог гіршого, все ще можна було б пережити. Не можу скаржитися. І ти роди, і якщо твій починає до землі братися, все буде добре...

Надія не має часу довго баритися у матері. Забігала часто, але постоїть хвилинку, навіть не сідає, поділиться з мамою думками, горем чи радістю і біжить знов додому. Там стільки тієї праці. Куди не кинь оком, скрізь треба приложити руки, скрізь треба дати лад і порядок.

В хаті у неї чисто і весело. Образів не викидала, не допустила до такого. Вбрала їх так, як колись убирала дома. На стіні велике дзеркало, на нім рушник, коло дзеркала кілька фотографій Архипа у матроському та велика картина морської паради воєнного флоту. Крейсери, дредноути, міноноски... Архип не раз пояснює Надії, що значить кожний такий корабель і яке його призначення під час війни.

До всього Архип скоро примирився з Лавріном і тепер, особливо після голодових років та висилки багатьох селянських родин на Сибір, погляди щодо політичних питань, а особливо відношення українців до москалів не різнилися.

— Чорти його могли знати, що з того вийде,— казав він не раз.— Хіба ми знали що про Україну? Звідки могли знати? З царської школи? З військ? Різних соціалістичних агітаторів було більше ніж треба, але про українські справи нічого не говорилося.

На жнива Архип взявся до праці. Поля ділилися, забиралося багато до колгоспів, але Архип твердо тримався власної господарки. Вставав раненько, йшов з косою в поле і розмахував нею на всю широчінь. Клалася на грабки пшениця, відносилася на бік і стелилася довгим, рівним покосом. Надія йшла за косарем, за спиною у неї півкопи перевесел прив'язано... Висмикує по одному і в'яже снопи. А Архип знай розмахує косою, знай підтинає стебла і кладе їх в покоси. Радісно і приємно, хоч і нелегко. Сонце он підноситься, припікає, смажить у спину. З чола по загорілих щоках течуть потьоки поту. Не маєш досить часу втирати їх... Хай собі течуть. Хай капають на землю. Не чужа ж..

І кілька днів довгими рядками стоять по полях півкопи. Зграї ворін та шпаків кружляють над стернами, визбирують кузьок та хробаків.

— Ну, цього року, здається, не потребуватимемо журитися за хліб,— каже Архип.

— Коли ті грабіжники не відберуть...

— Не дамо. У землю закопаємо, а не віддамо. Стільки працюєш, мучишся і віддай чорт знає кому...

По жнивах Надія дістала дочку. Треба охрестити. Архип, хоч все ще недолюблював попів, погодився, щоб хрестили у церкві. Принесли від хреста маленьку нову людину, а ім'я їй Христина. Плаче і домагається їжі. їй хочеться вже жити. Так сильно хочеться жити. Дайте їй змогу піднятися унизу, не розтопчіть її, — ви, великі, ви, божевільні!

Того року родилося багато інших нових людей. Відступив Маркс, голод, минулося безпліддя, вернулася гарна й розумна осінь, вернулося мудре й святе життя.

IV

Коли б не така земля, коли б тут голі скелі росли, коли б тут не було стільки сонця.

На степи, яри, ліси навалилася зима. Хати, дим і жаріючі огники віконечка. Скриплять намерзлі ворота, вулицею йдуть ошубкані в кожухи українці. Під їхніми ногами рипить мороз.

Степами гудуть хуртовини. Широко розмахнувся західний вітрисько і б'є могутнім крилом український простір. А село міцно впилося ярів та пригірків. Кліщем вгризлося у масткий чорнозем й накрилося стріхами та садами. Сильне, тисячолітнє, кулацьке село.

У селі монастир. Багато віків розносився над селом його великий дзвін. А коли весни приходили, коли зацвітали яблуні, коли небо набирало барв вина від заходу, вечірній монастирський дзвін тоді потужно виривався з квітучого моря і довго дзвенів під вишневими хмарами.

І було так багато віків. Мінялися люди, мінялися стріхи, гусли і ширшали сади. Рили землю, виривали з неї камінь. На місці дерева ставали мури, а монастир, і дзвони, і весни з цвітом, сонцем та соловейковим співом були ті ж.

Минула остання зима. Зацвіли знов сади, знов загриміли солов'ї, а дзвону не стало. П'ятилітка. Металу треба. Індустріалізація. Зняли й відвезли дзвони.

Селюх піднімає від землі очі і не пізнає краю свого.

— Брати! Одурили нас! До оборони! Але обрізанка вже давно поржавіла. Навколо мужика мур багнетів, селькорів, гепістів. Обхопили його, незламного велетня, клали на землю, топталися по загартованому шорсткому лиці, крутили назад мозольні руки...

Крицевими дорогами мчать у далечінь поїзди. Там сніги, морози. Там сосни шумлять і виють білі ведмеді. Соловки. Страшне, незабутнє слово, страховище і рана віків. Мільйонна могила України.

— Мамо, мамо! Де наші тато?

— Цить, дитино! Нема нашого тата. Забрали нашого тата. Мовчи, сирото живого батька...

Чорні, з розчухраними чупринами хробаки українського чорнозему курчаться від стисків півбігунових морозів, лізуть у сніг. У допрі син сидить, виспівує:

Батько мій в Петлюрах був, чу-чу-у-ра чу-ра-ра! Слід по ньому десь загув, гу-гу!

Коли б не така земля, коли б голі скелі росли. Над степами летить крилатий жах. Хмарами, мов сполохане гайвороння, здіймаються і відлітають у безвість села. Падають від куль, топляться у хвилях рік, пухнуть голодом на широких дорогах.

Колективізація.

Перша колективна осінь. Трактори, молотилки. Порвані і загнані мужики. Очі олов'яні, очі сердиті. Вечірні, ранішні пайки, брехня і ударна праця.

Невеличкий сучкуватий дядько, з хитрими малоросійськими очима і з обтятими на правій руці пальцями, цілий день вовтузиться коло будови спільного барака для спання робітників та решток перечавленої худоби.

З безпальким дядвком працює тузин таких же хитрооких. Всі ударники. Перші дістають пайок. Дістають справно, щодня. Сонце, дзвони й молитви! Що ви в порівнянні з радістю щодня діставати пайок?

Дядьки тешуть, курять цигарки. Добудовують ударно спільний барак. Стоїть новий, повний запахів свіжої соснової смоли. Настав вечір, як і завжди. Було і перед тим багато вечорів, але того останнього ударний безпалький дядько забув у трісках свою цигарку, загорнуту у вату. І як гарно горів того вечора новий барак! Як метушилися бідні ударники, підкидаючи в огонь тріски. Скільки гармидеру, скільки турбот. Але барак все одно зник. Ударники почали наново. Хитроокі дядьки тешуть далі.

Жнива щороку мали свою пору, освячену святими, овіяну піснями... Цього року спізнилися. Поля злучені в один лад. Люди

зсипані у велику череду. Повзають де-не-де трактори, гицають по не згладжених ще межах.

— Це ж моє було,— говорить дядько, вказуючи на поле зі зруйнованими межами.— За сто літ пізнаю...

Повільно повзуть трактори, один по другому, мов по черзі, псуються і відходять на сторону.

А жнива стають. Збіжжя жовкне, біліє і починає клякати. Хитроокі дядьки курять махорку.

— Почекай, кольки тобі в ребра! Наїсися. Нам спішити нічого. Все одно від пайка не втечеш, бодай зі шкури ліз.

Зі столиці, півстолиці і далі — біжать накази:

— Хліба! Давай хліб!..

Хліб ще на полі, у колосках клякає до землі. По полях зграї череватого вороння, від краю до краю лунають матюки. Ночами діти лущать у пелені дорогоцінне зерно і несуть голодним батькам.

"Україна, хлєба! Давай хлєб!" Телеграфні дроти, телефонні дзвінки, голосномовники й надавачі — "хлєба!". По станціях, по редакціях, по бюрах урядів цокотять машинки, вистрочують статистики, вистрочу— ють накази, вистрочують нервово: "Хлєба, хлєба і хлєба! "

Україна дала вам "хлєба". Україна корчиться з голоду колгоспів, обливається потом, риє свій чорнозем і видирає з землі "хлєб".

Не хватає рук. Риплять і розвалюються трактори.

З незібраних піль зганяють колгоспника, знімають останнього трактора і починають молотити.

Безконечні скирти зібраного збіжжя. Небо затягається сірою поволокою, подуває вітерець і починає посівати дрібний осінній дощик. А колгосп молотить. Коло машин гора дорогого зерна. Дощик сіє, поливає його, а дядьки курять махорку і заціплюють кулаки.

— Наїсися, проклятий чорте! Вилізе тобі боком даремна праця! — гуторять і спльовують.— Такого марнотратства ще світ не бачив.

— Ну що ж... Савєцька, значить, власть. Що захоче, те й зробить,— зауважує якийсь посмішник.— У них, бачите, усе по плану, тьху! — виплювався, і легше стало.

— Коли б вона, так Бог дав, по плану і ноги витягнула... Теж власть...

— Прийде й на неї. Як не попухнем з голоду, дочекаємося... Цар не так стояв, і то полетів, полетить і це страхіття...

А дощик посіває. Дерчать телеграфи, летять гострі накази з матюками. Міняються плани праці, міняються управителі. Старі під суд, а на їх місце приходять нові жертви Соловків. А хліб тим часом пускає паростки і зеленіє. Дядьки курять махорку і з'їдають сарказмами владу.

На совхозний край робить наступ люта зима.

Корній забожився, що не піде у "той западенний гайдер". І не пішов. Лишився "індусом". Хай вже собі дуріють. Хочу дожити без пайка. Хай мені дадуть тільки спокій святий. А я без них обійдуся.

Жив з Марією та сином на господарстві Закаблука і обробляв три гектари, які лишилися старому. В час зібрав, стягнув конякою до клуньчини і молотив поволі ціпом. Машину забрали. Син мудрий подбав про це. Кулаки не сміють мати машин.

Зимою Лаврін у місті. Старі жиють самі. Час від часу забігає Надія, їх сколективізували. Архип змагався як міг, але не помогло. Забрали все, що мав, коняку забив сам. Казав, як має дістатися чортові, хай краще здихає.

Надія прибіжить і скаржиться. І того нема, і того бракує. Марія, що тільки мала, давала. Відривала від уст, але ж дитина просить, і що б то вона була за мати, коли пожаліла б чогось власній дитині. Не винна ж вона, що її зробили жебраком.

—А як Христуся?

— Росте. Тільки нема чим кормити...

— Боже, Боже! Що то вийде з таких людей, які з дитинства голодують, — журиться стара. — І ми не в розкошах жили, зазнали всього, але такого ще, певно, світ не бачив.

— Вчора, чуєте, вигнали в поле, і збирай йому з-під снігу бараболю. Розгрібали, копали, але хіба то робота? Мука і кара.

Марія стоїть, дивиться у вікно і мовчить. У неї тісно затиснуті вуста, у неї погляд залитий болем. Маріє, Маріє! Ну, що? Чого плачеш?

— Мамо! А ми все-таки будемо жити!..

Марія соромиться старечої сльози. Не можна тепер плакати. Що це поможе, та і сліз нема. Всі вилились.

— Все, все забрали нам. Ах, мамо! От вже ніяк не знаю, за що нас покарано. Ну й за що, — продовжує Надія.— Думали, дадуть людям щось. Мусять же щось їсти. Думали, розділять бодай на душу, а решту хай вже беруть. Чому б ні?.. Навіть їм не хватило. "Що ж будемо ми їсти?" — питають люди. "Нам до того нема діла. Їжте те, що на полях лишилося". Мусили, чуєте, всю солому перемолочувати, щоб їм досипати хлібозаготовку. А хіба ми винні, що у них такі машини? Коли б ви тільки бачили, які то машини. Пустиш снопа — і половина зерна лишається. А все ми винні. У всьому ми, бо ми голод робимо. Не вони — ми! А після все змокло, поросло. Нагаями гнали людей з піль, не дали навіть докінчити зібрати, а молотити мусили. І знов ми винні. Винні, що почав падати дощ, винні, що молотили під голим небом. Ну, а хто ж буде винним? Ті, що там, високо? Чи ті, що видумали все оте божевілля? Певне, що треба на когось зіпхнути вину. Треба когось покарати. І от маєш... Пухни з голоду...

Надія все говорила. Не могла зупинитися. А Марія і так це знає. Не засліпли ще старі очі. Бачить, бодай би ліпше таки засліпили... А після Марія йде до комори і несе вузлик.

— На, дитино. Давай хоч малій їсти. Та вже напевно не винна...

— А що ж вам? Що будете їсти?

— Ет, дитино. Не журися за нас. Нам і вмирати можна. А от вам... Що з вами станеться? Думаєш, думаєш не раз... І що ж...

Надія пішла. Під рукою понесла вузличок. Все-таки мама є мама.

Десь серед зими приїхав був додому Лаврін. Витягнувся і завчасу помужнів. — Знаєте,— каже,— хто знає, чи не заберуть і мене?

— Куди тебе? — питає Корній.

— Куди? Питаєте куди. Нема чого й питати. Туди, де вже погрузли мільйони. У прірву, яку людським м'ясом гатять...

— За що ж? За що тебе?

— Видно, робота Максима. Теж братика маю. Чистка підходить. Опінію мушу мати. А він же начальство.

Побув три дні і від'їхав. А по тижневі Марія йде до міста і несе на плечах клунок харчів. Сніг, метелиця. Дороги заметені. У вічі січе, засипає, забиває дихання. Марія підійде і зупиняється. Відсапує, витирає мокрі очі.

Вона не плаче. О, вона вже давно не може плакати. Не плакала і тоді, коли почула, що "його" вже забрали. "А чи має він що їсти? Де він спить? Візьму і бодай хліба кусень віднесу. Корній захворів. Кашель його душить. Віднесу вже сама. Якось таки дійду".

І пішла. Пішла і йшла через сніги й хуртовину. Йшла багато верств до того самого міста, де колись лежав Гнат. Йшла і навіть згадала про нього. Де то він? Кажуть, жиє ще. Йшла далі і далі, і коли б треба було йти безконечно, на край світа, і тоді йшла б. Там же, люди, сина її під землю дали. Єдиного... Єдину і останню надію. І ви ще скажете не йти?

Добилася до міста. Хіба ж можна знати, де його знайти? Звідки це можна знати? Що вона — тут виросла, чи що? Вона знає своє село. Там вона знає виходи...

Йде просто до тюрми. Приходить:

— Чи тут, люди, тюрма? — питає.

— Нєт у нас тюрем, старуха.

— Ну, але ж десь сидять ваші в'язні? Допра вона, чи як? Не знаю. Стара я... А там мій син. Невинно, хай мене Бог скарає, що невинно забрали...

— Ну, ну, старуха, з Богом своїм. Не плач. А что твой син?

— Єдиний, чуєте. Є ще один, але не син він, враг...

— Нє то спрашіваю. Что он? Врєдітєль, контрре—волюціонер?

— Який вредитель? Що ви ще видумали! У тих... у як його... у комсомольцях, чи ,що, був...

— Аа-а!.. Значіт, рвач ілі петлюровец. Как називаєтся?

Сказала. Пан подивився. Вернувся.

— Напрасна, бабка, прішла. Не дабйошся к нему. Нет здесь такіх. Такіє йдуть в центр... Стоїть і дивиться.

— Пане! Голубчику! Товариш дорогий! Пустіть мені його. Прошу вас! Пустіть мені!..— виривається раптом у Марії.

— Ну что ти, что ти! Какой я пан? Нєт єво здесь. Панімаєш? Нєт. Німа єво! Розумієш? По-українські ж гаварю. У центр такіх бєрут...

Марія знов думає. По часі каже:

— Коли б то знала бодай, де той центр. Несла, несла. У мене ж спина болить. Коли б ще не такий вітер. Сніг валить, очі засипає. Так, кажете, таки нема?

— Німа, німа, старуха! Здесь німа. Он у Москві чі... Словом, не знаю.

І Марія вийшла надвір. Смеркає. Голодна і знесилена. Вітер віє вулицями, замітає брук. Хліб у клунку замерз.

Того самого дня "Пролетарська правда" містила таку заяву: "Я, Максим Корніиович Перепутька, відмовляюся від своїх батьків-кулаків, які ціле своє життя були врагами робочого класу і стояли на засадах власності і навіть тепер не зрікаються своїх ганебних засад. Рівно ж осуджую, пятную і вимагаю суворої кари свому бувшому братові Лаврінові, який став до послуг петлюрівської контрреволюції і своєю злочинною діяльністю свідомо шкодив ростові соцбудівництва нашої країни".

Хтось приніс і читав це Корнієві. Марія вернулась на другий день і лежала. Не мала сили звестися.

— Тихше, тихше, читай. Хай вона вже не чує. Ліпше хай не чує,— просить Корній.

І Марія не чула цього. У неї гарячка і душить кашель. Замерзлий кусень хліба принесла назад.

VI

Весна довго пручалася і перемогла. Зацвіли дерева, як і завжди. На Великдень боротьба за церкву. Монастир вже давно замовк. Взялися за сільську і почали знімати дзвони. Всього тридцять троє людей попало на Соловки, і церкву добровільно самоліквідовано.

З боязні, щоб не спізнитися в сівбі, почали сіяти в грязюку. Привезли з центру овес, ячмінь.

— І треба було з ним возитися,— гуторять дядь— ки.— То відвозять, то привозять...

Трактори пороли мокру скибу. Зерно дали у глевку землю і приволочили. Скиба злилася, і, як пригріло сонце, повіяв сухий східний вітер, затверділа, і стал репатись. Ярина ледве вибилася з землі і пожовкла.

З центру нове начальство, матюки та зміна директора. Знищені поля наново переорюють і нанов засівають. Не хватило чим поруге досіяти, а що засіяли, вже було спізнене. Зійшли по полях буй— бур'яни, зерно перемішане. Овес-зеленяк, овес-скорода, ячмінь-гранчак, ячмінь-плескач — усе нараз. Сіяли. Щось-таки виросте. І щось виросло.

Це було в останньому році п'ятирічки... Літо минало Країна нічого не думала, нічого не знала, крім думі про хліб. Хліб, хліб і хліб. Україна вкрита бур'янами З Москви б'ють тривогу. "Україна позорно отстайот Партія і вся страна ждут от України полнаво випалнєнія плана хлєбазагатовак... К кулакам і іх пасобнікам нада прімєнять самиє жестокія мери воздєйствія..."

— Чекай, чекай того плану,— говорять голодні обідрані "кулаки".— Ми знов винні. Винні, що в грязюку сіяли. Винні, що зерно змішане. Винні, ще спізнилися. Ми винні!.. Але чекай. Колись знайдемо того винного. Знайдемо і примінимо міри...

Сади обнесли ще за літа. Нема вже осини, нема запахів горілого бараболиння, нема шелесту кукурудзяного листу і розцілованих барвистих яблунь, Село — колгосп згортається, гнеться до землі, селе ціпить зуби і нащетинюється.

Ночами по полях тіні. Це лущать ліпші колоски і несуть додому.

Малі діти годують батьків. Годують краденим. Годують з дня на день, не знаючи, що буде завтра.

Для збору бур'янів кинуто цілий народ, військо, пресу, письменників і вчених. Над зігнутим голодним людом при праці вдень і вночі стоять озброєні вартові. З кістлявих мужицьких рук, з занедбаної землі виривається зі скреготом зубів кусень хліба. Все життя велике й барвисте під знаком хліба. Молотили, їіяли, сортували. Зерно забрали, а послід поділили між трацюючими. Зерно тим часом зсипали у монастирській церкві. .

Настала зима. У Корнія вигасає домашнє багаття. Зстаннє тепло кипучого родинного життя випаровується на очах. Марія більше хворіє, ніж ходить. Літо і сонце тримали її на ногах. Поля

були доведені до іуття, але не встиг Корній сховати своєї праці, як наїхали хижаки і вирвали йому її з рук. Забрали хліб. Іишили йому дещо посліду і овочів. Тримав ще також вухоребру коняку і старого Сірка.

Вечір. У печі горить вогонь, і його сяйво освічує хату. Надворі мете снігом, виє хуртовина, квилить комині. Марія лежить на постелі, а Корній вешкається по хаті.

— Десь скоро Різдво, Корнію,— каже вона.

— Десь на цьому тижні.

— А як там ще з послідом?

— Ще на дві неділі хватить.

— А що ж далі! Чомусь і Надія не приходить. Послабла, чи що. Як то та її дитинка. Коли б хоч воно пережило.

Мовчать. У печі тріщить огонь, по брудних стінах мигає неспокійне сяйво. Вікна замуровані ласицями.

Тієї саме ночі у монастирській брамі стояв вартовий з ручним скорострілом. У церкві зсипані скарби, і треба їх охороняти. Навколо віковічні мури. На них помини татарських часів, на них мох і кущі акації. Сілька століть з татарських діб стояли зайвим погадом, а тепер старі знов у пригоді. У монастирькій дзвіниці з'явилася брама і замки. Щовечора важно й дбайливо замикали і ставили варту.

Шумлять старі смереки, свище вітер у вітах каштанів. Церква понуро стоїть, обсипана снігом. Вікна загратовані товстючими чавунними ґратами. За ними колись тендітне світло

свічок жевріло. З-за них проривався назовні тихий, лагідний спів. Перед темними византійськими обліками кволіють сяйва лампадок.

Тепер там хліб. За грубечими стінами, за чавунними ґратами... Зникли запахи воску і ладану. Тепер тут запахи цвілої пшениці. На вчовганих віками кам'яних плитах хлібова піраміда.

У понурих сутінках хитаються далекі шепоти молитов, чорні постаті виходять, стають навколо і співають. І хлібова піраміда ворушиться, зерна пшениці поволі точаться, мов сльози, застиглі, бурштинові. На них виблискує прилиплий промінь сонця, червець, зелінка і густа блакить. Ввічливо посміхаються старі пророки. У їх міцних жилавих руках каламарі й крилаті пера. Вонми, людино,— не єдиним хлібом живою будеш. Пастир великої отари, вівця і вовк, лев і голуб, сонце і повна посвятна радість — додаток хліба.

Нині пророче перо мочається у людську кров і на скрижалях доби виписує одне слово: хліб.

Зійдіть зі стін, великі пророки! Станьте на захід сонця, здійміте погляд ваш у далечінь і світові речіть: смерть тобі, світе старий. Душа хліба мороком спаде на твої міста, на твої села, на цілу землю. І впадуть ваші храми, барокко і готика. І не буде Фавста, вмре Мефістофель, і квітуча яблуня засохне, не принісши плоду. Смерть вам!..

У церкві повно хліба, зібраного, зсипаного, вичавленого з земної утроби, вирваного з кулака-селюка, видушеного з живота ридаючої дитини.

Зашарані, кострубаті обличчя, жадібні погляди рвуться до похиленого хреста на церкві. На нім хліб. Напис сонцем горить,

напис міліонів уст, мозків, шлунків, кістлявих, хижих,гостропальких рук. Громоголосно звучить глевка смакота хліба, крає мозок і поволі обертає кусники у липких гарячих пальцях.

А в брамі дзвіниці твердо ступає вартовик. Кріст і захуканий інеєм багнет. Туди й назад, туди й назад, крає багнет морок хуртовинної ночі. Не чути цокотів підків... М'які ведмежі валянки глухо топчуть погризяний брук. А побіч вузькі двері, вартовня і храпаки... Там сплять вони — стражі хлібового бога.

Сніг сипле, завиває срібні кучері навколо ялин, мете кометою і засипає відкриті очі мертвої церкви. Он коло муру старий закинутий колодязь. Навколо дикі рожі, бузина. Колодязь тихий, невинний...

І кому снилося, щоб він цієї буревійної ночі підвів на монастирське подвір'я сімох мужиків-хлібобандитів. Сім барчистих, сім бійців на вибір.

На чолі їх Архип. То він видумав цей план, згадав старий підземний хід, що веде ззовні до колодязя. Від ходу до верху ледь помітні залізні щаблі.

А вартовий ходить собі. Туди й назад, туди й назад. Думу снував довгу про ночі, півночі і випари чадливих брудних ізб далекої Рязанщини. Не сподівався, що цієї ночі відрахує свої останні кроки. Коли вмирав від хохлацького ножа, лайнув останнього матюка, приліг зубами на огладаний камінь бруку і спокійно витікав кров'ю.

Товариші його також спокійно спали, Архип і решта підземних гостей подбали й за них, скріпили їх твердий сон та звіковічнили його.

Коли виламали двері, коли допалися до хлібової гори, дерли зерно, напихали ним мішки, кишені, навіть роти. Не бачили, де воно лежить! Не дивилися вгору, де он над олтарем образ Христа, усміхнений, з ореолом. Перед ними хліб, гора з хліба, збитого, зацвілого, але все-таки справжнього, який щороку заливає їх поля, виростає і невідомо куди зникає.

Хотілося обняти на оберемок цілу ту гору, винести на світло дня, закликати всіх людей і крикнути:

"Люди! Хліб! Дивіться, де наш хліб! Беріть, розламуйте і наїдайтеся. Наїдайтеся всі, а решту віддайте найближчим, хай і вони наїдяться. Це ж наш, на наших полях вирослий хліб!"

До рання все було впорано. Сніг замів сліди. Сплячі вої, охоронці хлібових скарбів, охололи і закостеніли. А ще того самого дня у селі стався похорон. Несли велику домовину, а в ній замість мерця клали у землю хліб. Хай охоронює його святість і недоторканність мертвих. Ті, мабуть, не встануть і не виберуть.

Над селом тиша.

VII

Долиною віє вітер. На колишнім монастирськім ставку висвистують гілки старих осокорів і тополь. Кроків сто на схід невеличкий сливовий садок, далі — руїни давно згорілої клуні. Стоять напіврозвалені цегляні Стовпи, засипані снігом. Вище старі будови, колишні стайні, коровники і невеличка сторожівка.

Вітер віє і розпучливо б'є грудьми у облізлі стіни сторожівки. Йому хочеться рівнини, простору. Хочеть— ся широкого

розмаху, а тут на дорозі під ноги плутаються сади, пригірки, будинки і така мізерна з маленьким цвяшечком світла сторожівка. ,

Віконце світиться. Одно на чотири тахлі віконце. Сніг обліпив його раму, затягнув плінкою тахлі. Тепло і світло з нутра змагаються зі снігом, вітром і морозом і кажуть: "Там живе людина. Не дивіться, що сторожівка маленька і обідрана. У ній всього одно маленьке віконечко на чотирі тахлі, але все-таки у ній живе людина... Бачите. Он світло заворушилося. Це значить, що людина взяла його з одного місця і перенесла на друге. Скрізь, друзі, де тільки живе людина, мусить бути світло і тепло. Принаймні хоч трошечки світла і тепла".

Так. У сторожці живе людина. Там догоряє свій вік старенький дідусь, кривий на праву ногу. "Господи Помилуй", колишній Гнат. Ревли хуртовини, йшла над землею неймовірна революція, а Гнат жив. Гнувся і прилипав до самої землі, не раз ставав непомітним. Часами ліз під землю і звідти вичікував соняшного промінчика, теплішого подиху з неба.

І так лишився жити. Не стало монастиря, затихло "Світе тихий". Погасли дзвони і свічки, лиш Гнат обірваним осіннім листом лишився під ногами танцю— ючих подій з прозвищем "Господи Помилуй". І він навіть не зайвий елемент. Він сторож. Он стоїть кілька будинків, а там на розплід пара десятків птахів, десятеро свиней, навіть крілики є та голуби. Під стріхою горобці, як і за старого доброго часу, цвірінькають. Гнат — Ной. Будинки ті — ковчег. І плавають вони по бурхливих хвилях революції. А може, якраз перестане дощ і настане можливість пристати десь до сухих берегів.

Пізно вже. Гнат не спить. У нього важливі гості. Кімнатка у Гната три кроки туди й назад, один тапчан і невеличкий столик та ще вічно натоплена грубка у куті. Але у Гната часто

сходяться гості. У нього затишно і безпечно. Колгоспний сторож. Ной і мудрець — хай там живе! Шкоди не зробить.

І Гнат живе. У нього сходяться й ті, й ті. У нього сходяться віруючі і безвірники. У Гната навіть лишилася Біблія. Он лежить вона на полиці — товста, обмазана брудом і розбита. Гнат не раз спинається до полиці, бере ту книгу. Гості затихають і слухають. Слухають з запертим диханням. Слухають з побожністю. "І возстане син на батька, батько на сина...", "І будет глад по цілій землі..." А після "ангел з трубою зі сходу сонця засурмить і мертвії возстануть з гробів і суд настане..."

Люди слухають, зітхають, плачуть. А Гнат дочитує книгу, кладе на столику і проповідує: не плачте, матері і діви. Ще не прийшов останній, той великий час, коли серця ваші очистяться від безнадійності, зневір'я. Сили і любові вам треба. Вірте у вашу силу і вашу любов. Гинуть матері. Зникають з лиця землі щирі добрі жінки, які родилися і внесли в життя щастя, радість, несли працю і несли сміх молодий. Гинуть діти сонця і великої нашої землі.

Ви жили у цьому краю, бачили його широкі простори, бачили небо, налите теплом, налите барвами, яких ніде більше нема. Ви ступали по наших дорогах, наших стежках. Кажу вам велику правду. Нема кращих стежок і ні доріг веселіших від наших, від тих, які щодня і щоранку попирали підошви ваших ніг.

О матері! І ви, дівчата, і ви, мужі!.. Ви, що виросли серед безкраїх ланів, залитих морем хліба, залитих піснею і залитих потом. Кажу вам велику правду. Повстаньте і повірте в себе. Повірте у вашу силу, у вашу землю. Душі ваші сплять, думи повільні і не хочуть напружитися... Страшні дні надходять. І нема милості ні левові, ні голубові.

Ви, діти садів цвітучих і лунких гаїв. Чому зітхаєте і звертаєте ваш погляд до неба. Не вірте. Звідти не впаде огонь і не спалить її — землю осквернену. Бог не на те її творив, щоб палити. Зверніте очі ваші на вас самих. Бог любить тих, хто бачить в собі частину його самого, його безсмертного, його розумного і його всемогучого. Яке маєте право, ви, діти найкращої з країн, не чути себе такими? Гнат замовкає. Тиша. Похилі голови. За вікном співає хуртовина. Після хтось порушує тишу. Падають окремі слова. Одно, друге. Зв'язуються у речення. Оповідають, що у Києві одновилася церква. Одного ранку бачать люди, що баня церковна горить золотом. Дивляться і хрестяться. Ще вчора була вона зовсім темною.

Кажуть, що десь народився великий пророк, що виведе народ наш з неволі. Чорні духи сповістили про до вістку Ірода-Знущателя, а той поморок і голод великий на народ наслав. Сто тисяч немовлят мусить мерти.

Кажуть, що вчора прийшли і забрали знов людей. забрали Архипа. З ним ще кількох забрали. Пішли на ладовисько, розкопали могилу і дістали з домовини хліб. Вони бачать скрізь. Навіть на тому світі не ховаєшся від них. Так, так... Навіть на тому світі.

Архип вже не вернеться. Ні. Він вже ніколи не вернеться.

— Так. Всі знаємо. У нього направду є дитинка. І она вмре. Архип порушив хліб, засипаний у церкві. і то ж заклятий хліб. З'їси такий хліб і...

— І вмреш.

— Підем, люди!.. Віддамо тіло снові. Ніч пізня. Пора.

Розходяться. Гнат вже один. Сидить і думає. Думає про церкву, що у Києві обновилася. Думає за пророка та Ірода. І також думає про Надію.

VIII

Минали місяці, і ставало тепліше. Снігу меншає, чорними латами криється земля. Вітер хитає дерева і набряклими бруньками, а над ними літають та крячуть ворони.

Одного ранку пустився теплий дощ. Під капіжем калюжі води. Зі стріхи струмочками дзюркотить вода, гомонить і творить великі чисті баньки. Сірко щільніше тиснеться до стіни, міцніше звивається, краще втушкоіує свою голову під себе. На селі глибокий спокій. Собаки не брешуть. Кажуть, яема. Поїли їх. Один Гірко лишився. Ніхто не турбує його. Не дражнить нервів гучний собачий гавкіт. Можна спокійно спати. Зате не може спокійно спати Корній. Пішов до комори, вніс гарнець висівок.

— Це вже, Маріє, останні... Спечи якось... Знаєш. Може, ще більше кори... Прибав... прибав, чуєш... Вчора зовсім добре смакувало...

— Е-е, коли б не те мале. Воно ж не перетравить...

— То-то... А й чи видержить? А вона як? Ще зводиться?

Марія не могла відповісти. Кашель западющий мучить. Відкашлялася.

— Ще ніби зводиться... Вчора пришла, а вона, дитина моя, за Лавринця... Не прийшов, каже, мамо? Похитнула головою. А думаєш, кажу, прийде? Ніколи, дитино, не прийде...

— За що ж його? — питає.— За те, за що й інших... За що і всіх... Чи ж їх там є яке число?

Марія пекла з останнього. Спала, кашляла, брала останнього коржика, ламала наполовину і йшла до Надії. Та хвора, ледве зводиться. Марія приносить кусник коржика.

— А як воно?..

— Спить, мамо. Чуєте, як дихає?

Марія стоїть над дитиною і думає: "Вмреш, дитинко. На широкому світі немає вже для тебе трошечки хліба... Зовсім трошечки хліба..."

Дивиться у вікно. На подвір'ї дерева вбираються бруньками. Земля ще кормить їх, а закони Маркса не заборонили їм родити нове. життя і нову радість. Далі видно пригірок. Чорні плями землі мають у очах. Ступає полями весна;

Марія йде додому.

Там зустрів її Корній з скривавленою сокирою. Здригнулася і відступила взад.

— Чого злякалася? Зарубав шкапу. Треба ж щось їсти. Живе ще мале?

— Ще дихає. Якось так дивно дихає...

— А вона?

— Е-ет!..— виговорила і згадала щось давнє. Мах— нула рукою.

— Кажеш, нема надії? Йшов ото і трьох зустрів. Несли на кладовисько. Вже мруть. Діти мруть. Коли б хоч до зеленого дотягнути. У нас ще один Сірко лишився... Шкода його...

Марія не сказала нічого. Пішла до хати і лягла. Лягала кожний день і, лягаючи, була переконана, що вже не встане. Але завжди пригадувала Надію. Пригадувала її маленьку Христу сю і вставала-знов. І як його не встанеш? Треба встати. Не можна ж дати загинути живій дитині. Мертвий мусить відчути біль її і встати.

Вставала, палила в печі, щось пекла чи варила, загортала у вузличок і йшла. Йшла поволі, голосно сапала, часто зупинялася, щоб відсапнутися, оглядалася навкруги, ніби прощалася кожний день з полями, з садами, з небом. Після йшла далі.

Знов та весна. Ах, коли б ще хоч раз вийти на поле, поглянути на цілу ширінь його, поглянути у далечінь і згадати минуле. Не треба й згадувати, само на думку пливе. Ні години, ані хвилини нема, щоб чогось не згадати.

Полями сновигають люди. Чого шукають вони там? У відталій землі на бараболиську можна гнилу бараболину знайти. Часом можна і не гнилу. Але щастя, коли поблизу нікого нема.,

Сергій Гнида і Карпо Фіян друзі були. Йшли разом ціле життя і разом пішли збирати гнилі бараболі. У одному місці натрапили на невиконане місце.

— Це,— каже Гнида,— моє місце. Я ж його побачив...

—Не кажи дурниць. Побачив його я. Я ще з осені знав, що тут не викопали... Навмисне йшов...— відповідає Фіян.

— Ой, чуєш! Краще відступися. Йди собі далі. Там знайдеш! У мене ж знаєш скільки дітей?..

Вперлися. Гнида хроснув рискалем Фіяна, і той лишився на бараболиську лежати. Гнида зі страхом копав сам скарб, копав з пропасницею. Що, як знов кого нечистий нанесе?..

Після довго оповідали в селі, що Гнида зарубав Фіяна. Влада якось не чула цього, бо труп Фіяна зник, і невідомо куди. Шукати не було часу.

Корній обгризає велику кінську кістку і виносить її надвір.

— На-ту-на! На! Сірко! Де ти подівся? На, їж!..— Давав псові, той глотав, а Корній стоїть і дивиться, їж, їж, бо на завтра, може, й не дістанеш.

У запічку сидить Марія. Корній знає, що то дружина його. Багато, багато літ прожили разом. Вона хоче їсти. Що віднесе завтра Надії?

— Треба б, Маріє, забрати її якось до нас. Не можеш ти ходити...

— Треба б, але як. Вона ж не піде. Не дійде до нас. А дитина? Ну, може б, ти дитину ще доніс, але як її забереш?..

Вечором Корній підгострив сокиру і вийшов на двір. Темно. На небі до погибелі зір. Молочний Шлях на цілу ширінь розлігся. У Максимовій хаті ясно світиться. Там вештаються люди і чути голосний гармидер.

Корній загукав пса. Підбіг Сірко, лащиться, лиже руку, ту саму руку свого пана, яка тримає сокиру.

— Ти, ти, ти! — погладив Корній Сірка по великій, м'якій голові. І майже раптом Корнієві стає шкода собаки. Положивши сокиру на землю, сів коло нього на мокрому, обняв Сірка. Пес заскавулів і пригорнувся до старого.

І так тривало довго. На високому, ніби зі сталі, небі зорі, Молочний Шлях. У хаті Максима співають. Сірко і Корній сидять, обнявшись, і слухають спів.

— Так, так, собако,— шепчуть Корнієві вуста.— Минулося наше. Знайшов я тебе маленьким цуциком і думаю: рости. Маю господарку, і будеш охороняти. І хіба ти не охороняв? Ще й як... Боже мій! Ще й як— Цілими ночами бігаєш і гав-гав! І гав-гав! Я працював. Не раз прийдеш на подвір'я, ніг не можеш підволокти. Ляжеш, а ти все своє, все тільки своє... Правда ж? Не плач, собако. Не плач хоч ти...

Ніч ішла, дихала весною. З далеких піль віяло запахом чорнозему. Корній чує той запах, і в ньому збуджуються спомини.

— Йди, собако... Йди геть, а я піду також. Йди і не спокушай. Не можу підняти на тебе руку. Встав, узяв сокиру і пішов до хати.

— Ти спиш, Маріє?

— Чи ж, думаєш, можна спати? Думаю про Надію. А що, як не встану... Підеш до неї ти... Може, завтра підеш.

— Завтра мушу йти шукати щось їсти... А у хаті холодно... Є там у печі жар? — Пішов до печі і відхилив кружка.— Є. Підложу дровець. Ти вже не рухайся. Лежи, лежи. Сам підложу..

Підкинув сухих трісок, і огонь одразу спалахнув. Приложив кілька полінець і грів старечі мокрі руки. Після горщик води до вогню поставив, взяв з посте— лі подушку і рядно, нагрів коло печі і обкутав Марію.

— Ну, ну! Лежи вже. Хоч трошки зогрієшся. Завтра десь полізу. Може, якраз що знайду... А може, й знайдуПо хаті бігає зайчик світла з печі. Стрибнув на полицю, освітив її— Корній щось пригадав, підійшов до полиці і сягнув рукою за бруском, що лежав там. Після коло печі присів, положив на коліно сокиру і почав гострити її.

Гострить довго. Зупиняється, відпочиває, великим пальцем пробує лезо, чи гостре, а після далі шурає по ньому бруском.

— Що ти робиш, Корнію? — питає Марія.

— Гострю от... Завтра піду у поле, а там без сокири нема чого робити.

IX

На завтра ледь світ пішов у ліс. Не на свою сторону південну. Ні. Зробив чимало дороги через село, через береги коло колишнього монастирського млина і вийшов туди, де стояв колись хутір Мартина.

Тепер тут поле. Зник зелений хутір. Знівечено сад. Революційний буревій з притиском шалів в таких місцях, де цвіли сади, де чути було сміх.

Он там закинутий колодязь. Корній підійшов до нього і зупинився на тому місці, де колись витягала Марія воду. Скільки це вже минуло років? А скільки днів? Багато, дуже багато, але все пережилося, і здається, був це один день.

Сонце піднялося високо. Небо синє і прозоре, як око дитини. Підсонна сторона звільнилася від снігу і протряхає. Он там Корній орав. Там, під пагорбком, там, де ота одинока деревина стоїть. Там далі був тоді ще лісок, але змела його революція. Ще далі запуст. Треба піти туди. І Корній подибав в сторону запусту.

Але це вже не є запуст. Це вже давно ліс. Корній придибав, став під високими дубчаками і зняв шапку. Над ним літали і крякали ворони, високо, високо кружляє шуліка. На високому стрункому дубчаку 'якийсь запопадливий птах мостить кубло. Бруньки де— рев свіжі, пахучі, набряклі. Під ногами мокро, чути весну. Навіть від мокрої землі чути.

Корній шукає їсти. На думці жінка, дочка і маленька внука. Всі вони хочуть їсти, всі чекають на нього дома. І ступав по лісі, дивився на птахів, на дерева і рослини— Що ж він тут знайде? Все не на їжу створене. Начохрав дещо бруньок, настругав березової кори. А після пішов на взлісся.

Сонце і сонце. Скільки сильного молодого сонця! Геть, як гляне око, стелиться соняшний легіт, мліє земля. Здається, твориться святе таємство ошгіднення.

Йшов просто через неорані поля. Трапилося щастя, зовсім несподіване і зовсім виняткове. У неве— личкому рівчаку, де ще був сніг, лежав мертвий заєць. Корній надибав на нього, зупинився. І довго стояв, бо як же можна повірити, що то дійсно заєць, мертвий і готовий на те, щоб тільки взяти його, роздерти і з'їсти. Після Корній відчув радість і, не згинаючись, поди— вився навколо, чи нікого нема, та голосно висловив вдоволення.

— Так! Значить, і з'їм дещо. Значить, додому дійду і покажу: дивися, Маріє! Тут маєш що їсти. Це я знайшов сьогодні, цього веселого соняшного дня.

І Корній піднімає зайця. Він навіть ще не пробував гнити. Зовсім цілий і зовсім свіжий. Розтяв його гострою сокирою і, віднайшовши сухе місце, присів відпочити та підживитися. Думаєте, що він сьогодні що їв? Де там! Що було йому їсти? Встав чоловік і подався. Добре, що хоч Марія ще спала.

Думав за Марію: "Коли б знав, що зайду додому, не починав би того зайця. Хай би був дитині. Тож ото воно є, що не зайду. Як зайдеш, коли ноги підгинаються і не хочуть йти... Що хоч роби, а вони не хочуть, і кінець. Хоч ти сядь та плач".

А тут ще й вітер. Такий, чуєте, вітер зірвався і пхає чоловіка, куди йому заманеться. Воно весною завжди буває вітер, але такого прудкого, такого нагального щось не пам'ятається. Ні, ні... Такого щось не пам'ятається, щоб ходи не дав, щоб валив з ніг, мов дитину яку.

З'їв кілька шматків заячини, звівся на ноги і почав наново боротьбу з вітром. А сонце, знай, світить, знай, горить собі ясно і невблаганно. Корній довго, дуже довго йде, оглянувся, а ліс за ним недалеко. Поки добився до млина, почув у шлунку болі, курчився, а після не видержав, блював.

"І чого то так далеко було йти? Казав собі: не йди, чуєш, таку милю. Не дотягнеш назад ніг. Бачиш же, що ти з себе уявляєш? Ні. Таки пішов. От тобі й пішов. Тепер ноги тремтять і спробуй далі йти".

Розважав Корній, а тим часом дивиться на викинене назад м'ясо. Шкода. Зігнувся і поволі з'їв знов. Може, по-друге такого не станеться. Може, якраз Бог дасть, що не станеться...

Проходячи селом, ніс свого зайця і сокиру під полою. На вулицях порожньо, але все-таки краще не спокушати. Хто його знає... Все' в такий час може трапитися.

Дома, по-перше, запитав:

— Ще живеш, Маріє? Приніс он зайця. Опорай, з'їж сама і кусник занеси їм... Не була у них? Ох, ох, ох! Нема сили... Дивно, як та сила кудись зникла. От прийшов до хати, та тепер хоч коня запрягай і виволікай надвір. Мабуть, і дров не маєш? Що? Маєш? Ну, то я дещо приляжу. Ще скільки живу, так не зморився. Можу забожитися, що правду кажу. А я вже дещо і поїв... Сів собі коло млина і пополуднував...

Говорив, поволі вкладався на голій лаві і заснув. Марія поралася з зайцем і не турбувала Корнія. Хай відпочине. Прокинувся вечором і забачив перед собою Марію.

— Чого ти така? Що є, Маріє?

— Прийшла до неї, а вона на постелі лежить. Гукаю: "Надіє!" Не чує. Кличу. Нарешті розплющила очі і так засміялася, так, знаєш, страшно засміялася. А де, питаю, мале? А вона нічого не розуміє. Яке, каже, мале? А Христуся ж де? Засміялася знов: "Нема Христусі. Нема вже її..." Корній зробив великі очі.

— Нема? Що ти кажеш? Як же так? Як же так можна? — кричав Корній.— То ж так не можна!..

— З'їла вчора того пляцка. Там дерево було. Дитина ж. Взяло, каже, і скрутило. Але...— Марія нахилилася до Корнія і шептала: — Вона задушила його... Задушила... Дитя мучилося, і задушила. Дика така. Підеш до неї. Вона не хоче вже їсти, лається і сміється...

Марія розвела руками. Корній запер віддих. Слухав, і здавалося, сниться страшний сон.

Марія знов лягла, а Корній вийшов. Вернувся пізно, зовсім уночі. Марія лежала на постелі і дивилася у темноту. Почула рейвах і подала голос:

— Це ти, Корнію?

— Я.

— Був?

— Був.

— Ну й що?

— Казала не приходити. Чого, каже, будете ходити. Все одно...

— Ах, дитино, дитино! Чого ходити? Вона не знає, чого ходити...

— Спи, Маріє. Я вийду на двір. Там тихо так... І Корній вийшов на двір. Але, виходячи, взяв з собою сокиру. Темнота і тиша. Підбіг Сірко.

— Йди геть! Не лізь перед очі.

Сірко підігнув хвоста і відійшов, а Корній попросту— вав на подвір'я сина Максима. Йшов бадьоро. Чувся у силі, і думка працювала особливо добре. Підійшов до дверей і затарабанив. Довго ніхто не відчиняв. Нарешті у сінях голос. Це вийшла Максимова служниця Гафія.

— Хто там?

— Я. Корній. Є дома син мій Максим?

— Вони сплять...

— Відчини. Хочу поговорити.Гафія відчинила, і Корній, не зупиняючись, попростував до кімнати, де спав зі своєю жінкою Максим.

— Хто там? — зривається сонний _Максим. Але Корній не має часу відповідати. Перед ним смутні обриси ліжка і Максима. Швидкими кроками підійшов до нього і раз, другий розмахнувся і опустив сокиру.

Вирвався дикий крик і одразу замовк. Сокира своїм гострієм попадала у щось м'яке, у щось, що легко піддавалося, і тому глибоко грузла. З ліжка білого, теплого виривалися деякий час стогони, але і вони затихли. Корній сік і сік. Сік, як малий хлопчина січе кропиву чи бур'ян, поки не втомилася рука.

А тоді Корній отямився, зупинився, прислухався, чи все в порядку.

А де ж ділася Гафійка? Обернувся.

— Гафіє! Гафіє! Де ти?

Але ніхто нічого не відповідав. Корній заложив на руку сокиру і вийшов.

Надворі зоряно і тихо. Прийшов до себе. Спить. Хай спить. Але де ж там. Вона зовсім не спить. Рухається.

— Де ти, Корнію, був?

— От так собі... Вийшов, походив. Гарно там... А тепер ще вийду. Ти спи. Спи, моя Маріє, відпочивай. Підійшов до неї, обгорнув щільно старим кожухом.

— Тепло тобі, Маріє? Ну то спи. А я... Так от і скінчилося... Хочу сказати, що все скінчилося... Жили ми, так довго разом жили, ділили горе і... ет, чи ж треба щось казати?..

Встав і хотів йти, але роздумав і вернувся ще.

— Там ще лишилося трохи зайця? Ні. Я це так питаю... їсти не хочу. От з'їв дещо і не хочеться. Аби хоч на завтра хватило. А ти підеш, певно, до Надії? Піди і скажи, що я благословляю її... Скажи, може,

виживе, може, ще буде, не зникне наш рід... Скажи... Все їй скажи...

— Ти, Корнію, кудись далеко йдеш?

— Не знаю. Куди, далеко? От вийду, може, щось знайду. Може, знайду синів наших... Може...— Голос його затремтів, утявся сам від себе. Ноги відмовлялися тримати, і він скоро пішов до виходу. Рипнули двері і зачинилися. У хаті темно і тихо.

— Корнію! — гукнула тихо Марія. Нема відгуку.

— Корнію! — гукнула сильніше. Тиша. Надворі підбіг до Корнія Сірко.

— Ходи, ходи, собако! Підемо разом. Будемо йти у світ, десь впадемо, обіймемося і здохнемо разом...

Корній подибав просто у поле, а за ним, опустивши голову і хвоста, волікся пес. Більше вони не вернулися.

XI

Здивувалася, коли прокинулася, що Корнія не було. Кликала раз, другий і третій. Нема. Уночі кликала. Зійшло сонце — кликала, звелася на ноги. Де ж він?

І аж — то почали сходитися люди. Все не наші. Ті, червоні, з стрільбами. Питаються, де старий. Хто його знає, де він. Пішов десь. Шукали чогось, знайшли скривавлену сокиру і забрали з собою. І тоді стало Марії ясніше. Сіла на розкиданій постелі і широко відкритими очима дивилася на людей. Питали її, відповідала. Питали, скільки літ живе. Мовчала усміхаючись.

— Багато, багато, людські дітоньки. Ви не проживете стільки.

Людські дітоньки вилаялися і відійшли. Марія не мала сили, щоб піти до Надії, але все-таки силилася йти. Вийшла на подвір'я і впала. І тут дивно, де взявся Гнат. Він йшов до Марії. Каже: "Зачув все, що сталося, і дай, думаю, піду. Встань, Маріє... Отак, отак... Обіприся об моє плече. Ну, ну..."Пручався, крихтав і звів. Марія навіть нездивувала ся, що він прийшов. Здавалося, так і треба. Прийшла до хати і лягла на постіль. Гнат сів коло неї, довго мовчки дивився у її обличчя. Поморщені, сухі, запалі щоки. Випнуті гострі вилиці, очі глибоко-глибоко у мокрому місці сидять, потемнілі, погаслі. Паклі сивого волосся вибиваються з-під подертої заялозеної хустки.

— Ну от...— витиснулося з Гната.— І так є нам кінець? Маріє? Що тобі?

— Е-ет...— ледве витиснула з уст Марія. Гнат почув те коротке слово і втягнув якось у себе голову. Западав вечір. Весняне сонце заходило і било пружним променем на саме ліжко.Марія розплющила очі, дивиться назустріч сонцю, вийняла суху кістляву руку і простягнула її далеко від себе.

— Сонце! — каже вона.— Сонце!.. Дивися, Гнате, яке сонце. Бачив ти коли таке сонце?..

Кінчики проміння опалюють сухі жили руки, б'ють у запалі очі, підбарвлюють срібло волосся. Марія не жмурить очей. Дивиться рівно і широко. Гнат мовчки сидить, і в душі його воскресають мертві з гробів, встають з домовини люди, далекі, забуті, розкидані по всій землі. Встають радісні і співають радісні пісні. Гнат усміхається. Після здіймає свою руку, бере у неї Маріїну, ту, що до сонця знялася, і лагідно довго цілує її.

Цілує і говорить:

— Цілую руку матері. Цілую святість велику. Цілую працю! Маріє? Маріє!..

Сонце обливало ліжко, Гната і Марію. У Гнатовій душі творився страшний суд.

— Маріє! Висповідай мене. Даруй усе, що зробив тобі у дні молодості. Ах, яке маленьке наше життя! Ах, яке маленьке. От пережив, і що ж далі? Прости мене, Маріє, раз, другий і третій!..

Марія повернула погляд на Гната, шепотіла ледве чутно:

— Ти, Гнате! Ти свята людина. Підемо разом туди... Знаєш? Туди, де наші Романьо, Надія... Одна і друга. Де всі вони. Всі, Гнате... А ми ще ж тут. Як хочеться зустрітися з ними... Не проси у мене, Гнате, прощення. Бог простить, а я не маю чого прощати. От Надія— Коли б я могла до неї, коли б щось їй 'дати... Вона голодна... Хліба їй. А-ах, де є хліб?

— А Корній не вернувся? — питає Гнат.

— Багато не вернулося, Гнате. Всі не вернулися. Ні Демко, ні Лаврін... ані... він також... пішов...

Гнат довго мовчав і дивився, як заходить сонце, як поволі зникає ясне світло і западає сутінь. Після заговорив знов:

— А знаєш, Маріє. Знаєш, як тоді. У святу ніч, на Великдень? Пам'ятаєш, як ти молилася у церкві, а вернувшись, билася об землю і ридала? Тоді, коли праця твоїх святих рук йшла в небо з димем? Пам'ятаєш?..— (Перерва). Гнат тяжко дихає.— Це я... я, Маріє... з любові!..

Марія мовчала, а як скінчив, стиснула легко його Руку.

— Мовчи. Знаю. Мовчи!..

Сонце зайшло, і стала темнота по цілій Україні. Гнат покинув Марію саму. Завтра ще прийде. Марія лежала навзнак, дивилася у морок, у безмежну пітьму і починала поволі передивлятись розгорнену Гнатом книгу свого життя.

XII

Другого дня Гнат не прийшов. Не прийшов і третього. Сходило і заходило сонце, а він не прийшов. ДнвіМарії добігали кінця. У один з тих останніх днів рішов Гнат навідати Надію. Знайшов її захололу, опухлу в коморі в куті з дитиною в пелені. Сиділа з витягнутими грубими ногами, прив'язана до ключки мотузом, зашморгнутим на шиї.

Гнат вийшов в село, знайшов людей і, показуючи на хату Надії, старечим голосом кликав людей, щоб допомогли. Кликав довго, кликав вперто... З понурих, обдертих хат вилазили на весняне сонце опухлі, вилазили немічні, вилазили охлялі. Сходилися на нараду кістяки з розчухраними головами, вгрузлими безбарвними очима, вставали, ніби мертвяки з могил, щоб винести прилюдну постанову. Серед них Гнат. Кривий, висушений дідок, з ціпком в кістлявій руці, з мудрими, грізно насупленими очима. Стояв і проповідував:

— Слово моє,— казав він,— не для вас. Слово моє для мертвих і ненароджених. Слово моє прийдучим вікам. Затямте, ви, сини і дочки великої землі... Затямте, гнані, принижені, затямте, витравлювані голодом, мором!.. Нема кінця нашому життю. Горе тобі, зневірений, горе тобі, виречений самого себе!.. Кажу вам правду велику: краще буде Содомові й Гоморрі в день страшного суду, ніж вам, що відреклися й плюнули на матір свою!..

На небі горить велике жагуче світло. Пливуть хмаринки, з поля дихає вітер і несе запахи вогкої землі.

Гната забрали ще того самого вечора. Пішов услід за іншими і не вернувся.

26258-й день... день останній, день кінця. Тридцять днів гаснула сама Марія — покинута, одинока. Заходяче сонце не забуло Марії, заглянуло до неї і довго цілувало її сухе жовте обличчя. Розплющила востаннє очі і всміхнулася. І чим більше западало сонце, тим ширше і ширше відкривалися очі. Повільно наступала ніч... Ніч вічності. Спить Марія? Ні, Марія не спить. Вона вже не спить третю ніч. Марія лежить на купі розкиданого на ліжнику лахміття і впалими, широко відкритими норами очей дивиться у залите місячним сяйвом вікно.

Надворі цвітуть сади, південь дихає пареним у цвіту вітром і жаріє над суходолами й морями повний, тяжкий місяць.

Довго, довго виривалася з життя Марія. Перетинається окремо кожний нерв. Мідяне холодне сяйво місяця облило холодом роздуті з розчепіреними пальцями ноги... З напруженням рветься останній нерв. Гасне поволі місяць, зникають одна за другою з голови думи, зливаються у чорну пляму, без початку і кінця... Плющаться і грузнуть очі, холонуть засохлі уста, западають груди, серце робить останній удар...

Марії не стало...

Прага, 1933